3 ـ بۆلۈم ئىسلام دىنى ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى

يەكەن خانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، فېئوداللىق ئىگىلىك ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىدېئولوگىيىنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدىمۇ يۈكسىلىش مەيدانىغا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يېڭىدىن تەرەققىي قىلىش ۋە گۈللىنىش دەۋرى باشلانغان. بۇ دەۋردە مەدەنىيەت شۇ رايوننىڭ قەدىمكى مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ جەۋھىرىنى پائال قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا تەرەققىي قىلغان. سەئىدىيە خانلىقى مىللەتلەر ئارا چۈشىنىش ۋە قوشۇلۇشنى تېزلىتىش، تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ ئىسلام مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىللە، موڭغۇللارنىڭ قەدىمكى مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش، ئۇيغۇرلارنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى بايلىقىنى يارىتىشتىمۇ مەلۇم دەرىجىدە ئىجابىي رول ئوينىغان.

شىنجاڭدىكى قەشقەر، يەكەن قاتارلىق قەدىمكى شەھەرلەر خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى. يەكەن خانلىقىنىڭ ئوردىسى مۇھىم ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ۋە سىياسىي، مەدەنىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرىدىغان ئورۇن ئىدى. مەشھۇر ھەرەمباغدىكى ئوردا بىناسى ئاجايىپ كۆركەم، گۈزەل، ھاۋاسى ساپ گۈلباغقا جايلاشقانىدى. بىنانى خىلمۇ خىل مېۋىلىك دەرەخلەر ئوراپ تۇراتتى. سەئىدىيە خانلىقى دۆلەت خەزىنىسىدىن پۇل ئاجرىتىپ، نۇرغۇن مەكتەپ ۋە ئالىي مەدرىسلەرنى سالدۇرۇپ، مەدەنىيەت ئىشلىرى ئۈچۈن كەڭ زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن. شۇ چاغدا يەكەندە ياسالغان سەئىدىيە مەدرىسى ئىككى قەۋەت بولۇپ، 360 ھۇجرىسى بار ئىدى. شەھەر ئىچىدە يەنە راشىدىن مەدرىسى، يېشىل مەدرىس،

چالىشنىڭ بېگىمۇ بېنو دېكويىسنى دىن ئەقىدىلىرى ھەققىدە ئىسلام ئۆلىمالىرى بىلەن مۇنازىرىگە سالغان، ئاخىر بۇ خرىستىئاننىڭ ھەقىقىي ئېتىقادچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭغا ئىززەت - ئىكرام بىلەن مۇئامىلە قىلىپ، خانلىقنىڭ شۇ چاغدىكى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئاقىللىقى، ئۇقۇمۇشلۇقلۇقىنى ئىپادىلىگەن. بىراق، يول ئۈستىدە بېنو دېكويىس بەزى ئەسەبىي ئېتىقادچىلارغىمۇ يولۇقۇپ قالغان، ئۇلار بېنو دېكويىسنى قورقۇتۇپ، «لائىلاھە ئىللاللا، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا»نى بىر نەچچە قېتىم زورلۇق بىلەن ئوقۇتقان، بېنو دېكويىس يەكەندە تۇرغان مەزگىلدە، ئۇدۇن پادىشاھىنىڭ ئانىسىدىن قەرز پۇلنى ئالغىلى بېرىپ، بىر ئايغىچە قايتىپ كەلمىگەن، بۇ چاغدا يەكەندە بېنو دېكويىس ئىمان ئېتىقلى ئۇنىماپتىكەن، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، شەرىئەتنىڭ ئۆلگەن يولۇچىلاردىن ئۇرۇق - ئەۋلادى بولمىغان ياكى ۋەسىيەت قالدۇرمىغان كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكى مەسچىتكە ۋەخپە قىلىنىدۇ، دېگەن بەلگىلىمىسى بويىچە بېنو دېكويىسنىڭ مال - بىساتى تەقسىم قىلىنىدىكەن، دېگەن گەپ تارقالغان. بېنو دېكويىس كۇچادا تۇرغان ۋاقىت رامىزان ئېيىغا توغرا كەلگەن، مەسچىتنىڭ ئىمام - مەزىنلىرى روزا تۇتمىدى، دەپ ئۇنى سوئال - سوراق قىلغان ۋە ئۇنىڭغا جەرىمانە قويغان. ئىككى تەرەپ پىكىردە بىر يەرگە كېلەلمىگەن، مەسچىت جامائىتى بېنو دېكويىسنى مەسچىتكە كىرىپ ناماز ئوقۇشقا زورلاپ، تاياق - توقماق كۆتۈرۈشكە تاس قالغان. بۇ ئىسلام دىنى قائىدە - قانۇنلىرىنىڭ يۇقىرى قاتلام ھۆكۈمرانلارغا قارىغاندا خەلق ئىچىدە قاتتىق ئىجرا قىلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ①.

① «بېنو دېكويىسنىڭ كىدانىنى زىيارەت قىلىش خاتىرىسى»، خەنزۇچە قىسقارتىلغان تەرجىمىسى. جاڭ شىڭلاڭ تۈزگەن «جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ قاتناش تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، 1 - قىسىم، جۇڭخۇا نەشرىياتىنىڭ 1977 - يىل نەشرى.

ئېنكا، ئەدەبىيات - سەنئەت، قانۇنشۇناسلىق، خەتتاتلىق قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلگەن، خۇسۇسەن مۇتەپەككۇر، ئەدىب لۇتپى (1366-1465-يىللار)، سەككاكى (1399-1449-يىللار)، ئابدۇراخمان جامى (1492-يىلى ۋاپات بولغان)، نەۋائى (1441-1501-يىللار) قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئەسەرلىرى ئېنبار بىلەن ئۆتۈلگەن. بۇ بىلىم يۇرتلىرى جەمئىيەت ئۈچۈن نۇرغۇن ئەدىب، شائىر، رەسسام، مۇزىكانت، تارىخشۇناس، ھۆكۇما، تەرجىمشۇناسلارنى يېتىشتۈرگەن، بولۇپمۇ شائىر ئابدۇراخمان جامىنىڭ ئۇستازى سەئىدى قەشقەرى (1326-1417-يىللار)، خوجا زاھىد قەشقەرى (1363-1446-يىللار)، خوجا ئەھمەد قەشقەرى ۋە زىيائىددىن قەشقەرى قاتارلىق ئالىملار زور تۆھپىلەرنى يارىتىپ، كېيىنكىلەر ئۈچۈن نۇرغۇن قىممەتلىك مەنىۋى بايلىق قالدۇرغان.

يەكەن خانلىقىنىڭ سەئىدىيە دەۋرىدە، مەدەنىيەت ۋە مائارىپ ئىشلىرىدا شۇ جاينىڭ ئۆزىگە باب كېلىدىغان ئۇنۇملۇك ئىسلاھات تەدبىرلىرى قوللىنىلغاندىن باشقا، ھەقىقىي بىلىمگە ئىگە، ئىستېداتلىق ئالىملار خېلى قەدىرلەنگەن. سەئىدخان دەۋرىدە، قەدىمكى ئەنئەنىۋى "نورۇز" پائالىيىتى ۋە شائىر، ئەدىبلەرنىڭ شېئىر دېكلاماتسىيە قىلىش يىغىنى قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت ماھارىتىنى ئۆستۈرۈشكە ماددىي، مەنىۋى جەھەتتىن ئىلھام بېرىلگەن، ئىجادىيەت پائالىيىتىگە خېلى ياخشى شارائىت يارىتىپ بېرىلگەن. مەسىلەن، ئابدۇرشىتخان شائىر ئايازبېكنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىگە قولاي شارائىت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا 60 ئۆيلۈك ئادەم، يەر، سۇ ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئىنئام قىلغان. شۇڭا، بۇ دەۋردە ھەرقايسى يەن ئالىملىرى سەئىدىيە خانلىقىغا توپلانغان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىسلامىيەت رايونلىرىدىكى، مەسىلەن، خوراسان، بۇخارا، سەمەرقەند قاتارلىق جايلاردىكى كۆپلىگەن ئالىملارمۇ كەينى - كەينىدىن بۇ يەرگە كېلىپ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى يەكەن ۋە قەشقەرگە جەم بولغان.

جاھان مەدرىسى، مەدرىسى ئىقتىماسى، خانلىق مەدرىس، مەدرىسى مەھمۇدىيە، ساقىيە مەدرىسى، ۋەلىيە مەدرىسى قاتارلىق دىنىي بىلىم يۇرتلىرى بار ئىدى. بەزى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدا سېلىنغان خانىقا 948گە، مەسچىت 585كە، مەكتەپ 2263كە يەتكەنىدى①. سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمىتى نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ، قەشقەر شەھىرىدىكى ساقىيە مەدرىسى، چاسا مەدرىسى، كونا ئوردا ئالدى مەدرىسى، ئوردا ئالدى مەدرىسى قاتارلىق داڭدار مەسچىتلەرنى رېمونت قىلىپ، تولىمۇ گۈزەل تۈسكە كىرگۈزگەن. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بولۇشى سەئىدىيە خانلىقىدا مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ خېلىلا گۈللىنىپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. بولۇپمۇ يەكەندىكى يېشىل مەدرىس بىلەن ئالتۇنلۇقۇم جامەسى تولىمۇ كۆركەم ياسالغانىدى. جامە چىرايلىق، رەڭدار كاھىش بىلەن بېزەلگەن، چوڭ ئىشىكىنىڭ بېشىغا «قۇرئان» ئايەتلىرى ئويۇلغانىدى، جامە ئىچىدە مۇنچا (غۇسۇلخانا) ۋە كەڭ - ئازادە ياتاق ئۆيلەر بار ئىدى. سەئىدخان دەۋرىدە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەدەنىيەت چولپانى، ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىسى تۈمەن دەرياسى بىلەن قىزىل دەرياسىنىڭ قوشۇلىدىغان يېرىدىن ئورۇن ئالغان، كېيىن كەلكۈن سۇ چىقىپ كەتمىسۇن دەپ، قەبرە قەدىمكى شەھەرنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى پايناپقا كۆچۈرۈلگەن. قەبرە چوڭ دەرۋازا، ئېگىز گۈمبەز ۋە ھەيۋەتلىك مەسچىتتىن تەركىب تاپقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاتۇشتىكى ساتۇق بۇغراخان قەبرىسىمۇ باشقىدىن ياسىلىپ، بۇ ئىنتايىن قىممەتلىك تارىخىي يادىكارلىق ساقلاپ قېلىنغان.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئالىي مەدرىس ۋە مەكتەپلەردە ئەرەب تىلى، پارس تىلى، ئۇيغۇر تىلى - ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى، ئىسلام قانۇنشۇناسلىقى ۋە ئاساسىي پەلسەپە، ھەدىس، ئىقتىسادشۇناسلىق، دىنىي ئەقىدەشۇناسلىق، ئىسلام دىنىي تارىخى، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە،

---

① «جۇڭگو تىببىي قامۇسى تارماق تومى — ئۇيغۇر تىبابەت قامۇسى»، 1 - توم، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى، ئۈرۈمچى، 1985 - يىل نەشرى.

«تارىخى رەشىدى»نىڭ 1 ـ تومىدا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانغىچە بولغان ئىككى ئەسىر داۋامىدىكى تارىخى پاكىتلار تەپسىلى بايان قىلىنغان.

«تارىخى رەشىدى»نىڭ 2 ـ تومىدا مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ ھىجرىيە 906 ـ يىلى (1500 ــ 1501 ـ يىلى) تاشكەنتتە دۇنياغا كەلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ تارىخىغا دائىر ۋەقەلەر، تارىخى پاكىتلار، ئۆزبېك ھۆكۈمرانى شەيخ بەگخان يەنى شايبانىخان (مىلادى 1453 ــ 1501 ـ يىللار) ۋە موغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئاساسچىسى زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇر (مىلادى 1483 ــ 1530 ـ يىللار) ھەم ئۇلارغا زامانداش كىشىلەرگە دائىر تەپسىلى مەلۇماتلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خانلار ۋە ئۇلارغا قاراشلىق ۋىلايەت، شەھەرلەر، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان شەھەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئاھالىسىنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشى، مەنىۋى بايلىقىغا دائىر تارىخى پاكىتلار، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ يەر ـ جاي نامى، مىللەتلەرنىڭ ئېتنوگرافىيىسى، قەدىمكى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ جەنۇبى، شەرقى قىسمىدىكى جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى، قەدىمكى قەلئە خارابىلىرىنىڭ تارىخى ئىزلىرى، موغۇللار تېررىتورىيىسىنىڭ دائىرىسى، شۇنىڭدەك موغۇل قەبىلىلىرى ۋە خانلىرىنىڭ قانداشلىق مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش مەسىلىلەر تەپسىلى بايان قىلىنغان.

«تارىخى رەشىدى»دە يەنە جانىبەگ، قاسىمخان، مىماشخان، تاھىرخان قاتارلىق قازاق خانلىرىنىڭ تارىخى، بولۇپمۇ قاسىمخاننىڭ سۇلتان سەئىدخان بىلەن بولغان دوستانە مۇناسىۋىتى، خېلىلخان (سەئىدخاننىڭ ئىنىسى)نىڭ قىرغىزلار ئارىسىدا قىلغان ئىشلىرى يېزىلغان. بۇ كىتابنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا تىبەت، بەدەخشان، كەشمىر قاتارلىق جايلارنىڭ ئاھالىسى، تارىخى، جۇغراپىيىسىگە دائىر ماتېرىياللار، شۇنىڭدەك ئافغانىستان، شىمالى ھىندىستانلارنىڭ ئەھۋالى بايان قىلىنغان، شۇڭا بۇ كىتاب كېيىنكىلەرگە قىممەتلىك ماتېرىيال قالدۇرغان.

«تارىخى رەشىدى»دە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن

بۇ يەردە سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئاتاقلىق تارىخشۇناس ۋە شائىرلاردىن مىرزا ھەيدەر قەشقەرى (1500ـ1551ـ يىللار) نى ئاتاپ كۆرسىتىش مۇمكىن. ئۇنىڭ تەخەللۇسى «ئاياز شىكەستە» («جاھاننامە» دېگەن داستانغا «ئاياز شىكەستە» دەپ ئىمزا قويغان. تەتقىقات ۋە تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، «جاھاننامە» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگان ئىكەن، «ئاياز شىكەستە» ئۇنىڭ تەخەللۇسى ئىكەن، شۇڭا بۇ يەردىمۇ تەخەللۇسىنى يازغان). ئۇنىڭ «جاھاننامە»، «تارىخىي رەشىدى» دېگەن ئەسەرلىرى بار. «جاھاننامە» مىرزا ھەيدەر قەشقەرىنىڭ 1533 ـ يىلى، يەنى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى، ئەدەبىيات ـ سەنئىتى تەرەققىي قىلىپ گۈللىنىشكە باشلىغان ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە يېزىلغان ئەسەرلىرى. بۇ ئەسەرلەر 16ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. «جاھاننامە» شائىر مىرزا ھەيدەرنىڭ ئۇيغۇر كلاسسىك داستانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدىكى تەتقىقات نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ئۇ ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ تەرەققىياتىدا مۇھىم ئورۇنغا ۋە مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. بۇ داستان تېماتىك قۇرۇلما جەھەتتە خەلق چۆچەكلىرىنى ئاساس قىلغان، ئاپتور خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەر بىلەن چۆچەكلەرنى يۇكسەك تەسەۋۋۇر ئاساسىدا بىرلەشتۈرگەن. ئۇنىڭ جانلىق، تېتىك، شوخ ئۇسلۇبى، داستاننىڭ ئۆزىگە خاس ئاممىۋىلىقى، ئەدەبىي تەكەببۇرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى ۋە بەدىئىي ماھارىتىنىڭ يۇكسەكلىكى، بولۇپمۇ ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن ئۇيغۇر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ رەڭدارلىقىغا ئوخشاش ئالاھىدىلىكلەر خەلق ئەدەبىياتىنىڭ ئاپتورنىڭ بەدىئىي ماھارىتىنىڭ بېيىشىغا ئاساس بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

مىرزا ھەيدەر كوراگان داڭلىق ئەسىرى «تارىخىي رەشىدى» نى 1541 — 1545 ـ يىللىرى كەشمىردە ھۆكۈمران بولۇپ تۇرغان يىللاردا يازغان. «تارىخىي رەشىدى» ئىككى توملۇق ئەسەر بولۇپ، 1 ـ تومى ھىجرىيە 948 ـ يىلى (1541 — 1542 ـ يىلى)، 2 ـ تومى ھىجرىيە 952 ـ يىلى (1545 — 1546 ـ يىلى) يېزىلغان.

ھەرخىل تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ دۇنياغا تارقالغان.

ئاتاقلىق مۇقامشۇناس ۋە شائىر ئامانىيساخان (1534 — 1567 - يىللار) ئەدەبىي تەخەللۇسى نەفىسە، ئۇ سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئاتىسىنىڭ قولىدا تەربىيلىنىپ، مۇقامشۇناس ئەدىب بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇ «دىۋان نەفىسە»، «ئەخلاق جەمىلە» ناملىق دىداكتىك ئەسەر ۋە «شۇرۇھۇلقۇلۇپ» (قەلبلەر كېڭىشى) دىگەنگە ئوخشاش ئىستېتىكىلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زامان كلاسسىك مۇزىكىسىنىڭ ئۇستىسى ۋە مەشھۇر مۇزىكا ئۇستازى بولۇپ قالغان.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى شائىر، مۇزىكانت يۈسۈپ قىدىرخان (مىلادى 1571 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن) ئۇيغۇر ئەدەبىيات - سەنئىتىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا ئۆمۈر بويى زور ئەھمىيەتلىك ئىلمىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغان. «دىۋان قىدىرى»نى يېزىپ دۇنياغا تونۇلغان. ئۇ راۋابنى ئۆزگەرتكەن. «خۇشتار» دەپ ئاتىلىدىغان سەككىز تارلىق چالغۇنى ئىجاد قىلغان، يېڭى مۇقام «ۋىسال مۇقامى»نى ئىجاد قىلغان، خۇراسان، خارەزم، ئىران، ئىراق قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن ناخشىچى ۋە مۇزىكانت تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن.

«تارىخنامە — ئابدۇرىشتخان» ناملىق ئەسەر ھىجرىيە 951 - يىلى (مىلادى 1544 — 1545 - يىلى) ناملۇم ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان، ھىجرىيە 1035 - يىلى (1626 — 1627 - يىلى) مۇھەممەد نىياز ئاخۇن تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن.

مىرزا پازىل جوراس ئوغلى مەھمۇد جوراس يەنى شاھ مەھمۇد جوراس (1626 — 1696 - يىللار) سەئىدىيە خانلىقىدا مىرزا ھەيدەر كوراگاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر ئاتاقلىق تارىخچى. ئۇ سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەركىزى يەكەندىكى بىر مەدرىستە ئىلىم تەھسىل قىلغان. شاھ مەھمۇد جوراس «تاۋارىخ» ناملىق ئەسەرنى مىلادى 1672 - يىلدىن 1676 - يىلغىچە يەكەندە يازغان (ھازىر ئۇيغۇر قولىيازمىلار كاتالوگىدا «تارىخى رەشىدى

بولغان بۇخارا، خوراسان، ھىرات شەھەرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى گۈللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان مەزگىلدىكى كاتتا ئۇيغۇر شائىر، مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدا تۇتقان ئورنى بايان قىلىنغان.

ئاپتور ئۆز ئەسىرىگە «تارىخىي رەشىدى» دەپ نام قويغانلىقىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن: "موغۇل خانلارىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن باشلانغان. تارىخنىڭ نامىنى ‹تارىخىي رەشىدى› دەپ ئاتىشىمدىكى بىرىنچى سەۋەب، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مۇسۇلمان بولۇشى مەۋلانە راشىدىنىڭ تەۋسىيىسى بىلەن بولغان؛ ئىككىنچى سەۋەب، تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ئىلگىرى بۇراقخان، ئۇنىڭدىن كېيىن كېپەكخانلار مۇسۇلمان بولغان بولسىمۇ، ئەمما خەلقنىڭ مۇسۇلمانچىلىقى راۋاج تاپمىغانىدى. ئۇلار پۇرسەت بولسىلا ئارقىغا قايتىپ، ئىسلام دىنىدىن چەتلەشكە ئۇرۇناتتى. ئەمما، تۇغلۇق تۆمۈرخان مۇسۇلمان بولۇشى بىلەنلا، ئىسلام دىنى موغۇللار ئارىسىدا يىلتىز تارتىپ ئوموملاشتى. بۇ تارىخ ئۇنىڭ نامىنى بايان قىلىش بىلەن باشلانغانلىقتىن، ‹رەشىدى› دەپ ئاتاشنى لايىق كۆردۈم؛ ئۈچىنچى سەۋەب، بۇ خانلارنىڭ ئاخىرى ئابدۇرەشىتخان بولۇپ، بۇ تارىخ ئۇنىڭ ئۈچۈن يېزىلىۋاتىدۇ. مۇشۇ ئۈچ سەۋەب بىلەن بۇ تارىخ ‹تارىخىي رەشىدى› دەپ ئاتالدى.①"

«تارىخىي رەشىدى» پارس تىلىدا يېزىلغان. كەشمىر كىتابخانىسىدا مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ ئۆز قولى بىلەن يازغان نۇسخىسى ساقلىنىپ قالغان. كېيىنكى دەۋردە، بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسىدىن كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى ۋە ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان نۇسخىلىرى، "ئالتۇن ھەل بېرىپ ئىشلەنگەن" بىر قانچە خىل نۇسخىلىرى قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، كۇچا، ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان. كېيىنكى چاغلاردا فرانسىيە، گېرمانىيە، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى، ئەنگلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىكى شەرقشۇناسلار ئارقىلىق

---

① مىرزا ھەيدەر كوراگان:«تارىخىي رەشىدى»، قوليازما.

يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئوقۇپ بىلىم ئالغان، ئۇنىڭ «كوللىيات مەسنەۋى خاراباتى» دېگەن 1300 مىسرادىن تەركىب تاپقان يىرىك ئەسىرى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن.

خىرقىتى مىلادى 1634 ــ يىلى قەشقەردىكى تازغۇننىڭ باغچا يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن، قەشقەردىكى خانلىق مەدرىستە 16 يىل ئوقۇپ بىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» ناملىق داستانىنى ۋە «غەزەللەر دىۋانى» قاتارلىق قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە، ئىگىلىكنى ياخشىلاش يولىدىكى بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەر ئارقىلىق جەمئىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ماددىي ئاساس سېلىنغان. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇزاق تارىخقا ۋە ئېسىل ئەنئەنىگە ئىگە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئىپتىخارلىنىشقا ئەرزىيدىغان شانلىق نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن. بۇ دەۋردە ئۆتكەن ئەدىبلەر، ئالىملار مەۋلانە سەككاكى، مەۋلانە لۇتفى، ئەلشىر نەۋائى قاتارلىق كاتتا ئالىم، شائىرلارنىڭ يۈكسەك سەۋىيىلىك ئەسەرلىرىنى ئۈرنەك قىلىپ، ئۇلاردىن ئۇزۇق ئېلىپ، سەئىدخان دەۋرىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى تەرەققىي قىلدۇرغان.

بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر خەتتاتچىلىقى گۈللىنىپ، شانلىق نەتىجىگە ئېرىشكەن. ئۇيغۇر خەتتاتچىلىقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى مىللىي گۈزەل سەنئىتى، مەنىۋى مەدەنىيىتىنىڭ تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. سەئىدخان دەۋرىدە، ئۇيغۇر خەتتاتچىلىقىدىكى يېزىش شەكلى تېخىمۇ كۆپ خىللاشقان، گۈزەللەشكەن، شوخلاشقان. ئۇيغۇر خەتتاتچىلىقىدىكى «نەسخى ــ تەئلىق» ، «خەتتى سۇلۇس» ، «رۇقئىي» ، «مۇھەتىق» ، «كۇفى» ، «سىياقەت» قاتارلىق ھۆسنخەت شەكىللىرى شۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا، ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدىكى

زەيلى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان تارىخ شۇ كىتابنى كۆرسىتىدۇ).

شاھ مەھمۇد جوراس يازغان «تاۋارىخ» مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ «تارىخي رەشىدى» دېگەن ئەسىرى يېزىلغاندىن كېيىنكى دەۋر، يەنى سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىكى پۈتۈن تارىخنى يورۇتۇپ بەرگەن قىممەتلىك قولىيازما بولۇپ، ئۇنىڭدا سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ پائالىيىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئابدۇكېرىمخان، مۇھەممەدخان، ئابدۇللاخان ۋە ئاقباشخان دەۋرىدىكى ئىشلار، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىگە سەۋەب بولغان خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن ئېچىنىشلىق كۆلپەتلىرى،
خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كەلتۈرگەن ئېچىنىشلىق كۆلپەتلىرى،
خوجىلارنىڭ ئاممىنى خۇراپاتلىق پاتقىقىغا تىققانلىقى، جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىرلىشىپ سەئىدىيە خانلىقىنى مۇنقەرز قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

يەكەن خانلىقىنىڭ ئالدىنقى مەزگىلىدە پەن ـ مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، بىر تۈركۈم ئالىم، ئەدىب، شائىرلار يېتىشىپ چىققان، خۇلقى (ئەدەبىي تەخەللۇسى)، شائىر ھەنفى (ئەدەبىي تەخەللۇسى)، ئاخۇن موللا شەيخ خوجا، ئابدۇررازاق، مەۋلانە مۇرات، مىرزا زىرىق، ئاخۇن خوجا، باباخوجائاخۇن خوتەنى، مۇھەممەد ئىمىن زىھنى، موللا ھەبىب، موللا ئاتىپ، موللا قازى ئاخۇن، موللا جۇنۇنى خوجا، موللا پازىل مىرزا شاھ خوجا قاتارلىق ئالىم، ئەدىب، شائىرلار شۇلارنىڭ ۋەكىلى.

سەئىدخان دەۋرىدە، مۇھەممەد سىدىق زەلىلى يەكەندە ئىلىم تەھسىل قىلغان ھەم دەرس ئۆتكەن. ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە قۇرۇلغان خانلىق مەدرىس زەلىلىنىڭ بىلىمىنى مۇجەسسەملەشتۈرگەن ئالىي بىلىم يۇرتى ئىدى. ئۇ كېيىنكىلەرگە «تەزكىرەئى مۇھەممەد شېرىپ بۇزرۇكۋار» ۋە «سەپەرنامە» ناملىق داستان قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى قالدۇرغان. زەلىلى شائىر بولۇپلا قالماستىن، ئاجايىپ تالانتلىق مۇزىكانت ئىدى.

ئۇيغۇر شائىر خاراباتى (ئەسلى ئىسمى مۇھەممەد ئىبنى خاراباتى) مىلادى 1628 ـ يىلى ئاقسۇنىڭ چوغتال كەنتىدە دۇنياغا كەلگەن، قەشقەر،

قىممەتلىك مىراس قالدۇرغان. ئۇ ئويۇش، رەڭلىك سىزىش، لاي بىلەن قاتۇرۇش، بوياش قاتارلىق شەكىللەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىقى قۇرۇلما ۋە جايلىشىش جەھەتتە تۇرمۇش ئۇسۇلى، ئۆرپ - ئادەت ۋە مىللىي ئالاھىدىلىكنى ئاساس قىلىدۇ. بىنالار كۆپ ھاللاردا نەقىش، رەڭدار سىزمىلار بىلەن بېزىلىدۇ. ئۆينىڭ ئىچى نەپىس پەردازلىنىدۇ. بىنانىڭ ئەتراپىدا گۈل - گىياھلار بولىدۇ. مۇھىت خىلمۇ خىل مەنزىرىلەر بىلەن گۈزەللەشتۈرۈلىدۇ. ھەرخىل مېۋىلىك دەرەخ تىكىپ ۋە گۈل تېرىپ، ساپ ھاۋا، گۈزەل مەنزىرە پەيدا قىلىش ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسىگە ئايلانغان. شۇڭا، ئۆي - ئىمارەتلەر ناھايىتى كۆركەم، يېقىملىق كۆرۈنىدۇ.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە، ئىسلام دىنىنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى يەرلىك ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك بىلەن بىرلىشىپ تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان. مەدەنىيەت مەركىزى بولغان قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئوردا، مەھكىمە، مەدرىس، مەسچىت، جامە، خانىقا قاتارلىق ئىمارەتلەر شەھەر ئىمارەتلىرىنىڭ شەكلىنى زور دەرىجىدە بېيىتقان، شەھەرگە گۈزەللىك ۋە ھۆسن بېغىشلىغان. بولۇپمۇ قەشقەر، يەكەن قاتارلىق مەركىزىي شەھەرلەر ۋە باشقا جايلارغا سېلىنغان 573 مەدرىس ۋە 585 مەسچىتنىڭ كۆپىگە نەقىش ۋە گۈل ئىشلەنگەن، گۈللۈك، رەڭدار خىش ۋە كاھىش ئىشلىتىلگەن، قۇرئان ئايەتلىرى ۋە ئىمارەتنىڭ ياسالغان ۋاقتى يېزىلغان. مەسچىت، مەدرىس ۋە ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ پېشايۋان، تۈۋرۈكلىرىگە رەڭدار سىر بىلەن گۈل چىقىرىش، تام تورۇسلىرىنى گەج بىلەن گۈزەللەشتۈرۈش ۋە نەقىشلەش ناھايىتى ئومۇملاشقان. بولۇپمۇ قەشقەرلىق كاتتا ئالىم مەھمۇد قەشقەرى ۋە مۇتەپەككۇر يۈسۈپ خاس ھاجىپلارنىڭ قەبرىسى، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان (مۇسۇلمانچە ئىسمى ئابدۇكېرىم) نىڭ ئاتۇشتىكى قەبرىسىنى باشقىدىن ياساشتا شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ نەققاشلىق، رەڭدار سىزمىچىلىق ھۈنىرى كەڭ ئىشلىتىلگەن. دېمەك، ئۇ چاغدا سېلىنغان مەدرىس، مەسچىت، سارايلار كۆركەم، ھەيۋەتلىك بولۇپلا قالماستىن، بىناكارلىق سەنئىتى

رەسمانە يېزىش، يۆگەپ يېزىش قاتارلىق شەكىللەر تەرەققىي قىلغان. كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، سۇلتان سەئىدخان ئۆزى ئۇيغۇر خەتتاتلىقىدا ئەڭ گۈزەل دەپ ئاتالغان «نەسخى ـ تەئلىق» بويىچە يېتىلگەن خەتتات ئىدى. ئابدۇرېشىتخانمۇ ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ھەممە شەكلىنىڭ ماھىرى ئىدى. «تارىخىي رەشىدى»نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر كوراگانمۇ خەتتاتلىق سەنئىتىدە ئۇستىلارنىڭ ئۇستىسى ئىدى. سەئىدىيە خانلىقى ئوردىسىنىڭ باش پۈتۈكچىسى شاھ سەئىد ئالىم ھەم شائىر، ھەم خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ ئاساسچىسى ئىدى. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا كاتىپتىن مەمۇرىي ئەمەلدارلارغىچە بولغانلارنىڭ كۆپى بۇ ئىلىمنىڭ تەشەببۇسچىسى ۋە شۇ زامانىنىڭ داڭلىق خەتتاتلىرى ئىدى. ئۇ چاغدا سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئوردا مۆھۈرلىرى، تامغىلىرى، مەكتۇپلىرى، ھۆججەتلىرى، مەدرىس، گۈمبەز پەشتاقلىرى، قورۇق تاملىرى، قەبرە تاشلىرىنىڭ خەتلىرى، مەدرىسىنىڭ دەرسلىك، ئوقۇشلۇقلىرى، شۇنىڭدەك شائىر، ئەدىبلەرنىڭ ئەسەرلىرى كۆڭۈل قويۇپ يېزىلغان ۋە ئويۇلغان. يېزىش ـ سىزىش ئۇستىلىرىنىڭ كۆپى خانلىق مەدرىس ۋە ئادەتتىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا تەيىنلەنگەن. ئۇ دەۋردە ئۆتكەن نۇرغۇن ئالىم، شائىر ۋە ئەدىبلەرنىڭ دىۋان، ئەسەرلىرى خەتتاتلىق سەنئىتىنىڭ ۋاستىسى بىلەن ساقلىنىپ قالغان. ئۇ چاغدا مەكتەپ، مەدرىسلەردە خەتتاتلىق دەرس قىلىپ كىرگۈزۈلگەنلىكتىن، ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن زور بىر تۈركۈم خەتتات يېتىشىپ چىققان. مىرزا تىنبەگ، مىرزا راززاق، شەيخ خوجا، ئابدۇراززاق، موللا خوجا، موللا ھەبىب، موللا زۇنۇن، مىرزامۇرات قاتارلىق خەتتاتلار ئۆزلىرىنىڭ ھەرخىل ئۇسلۇبتا يېزىشتا ماھىرلىقى بىلەن تونۇلغان. غەلىتە ئۇستا، خەتتات مىرزا تىنبەگ سىزمىچىلىقىمۇ ئۇستا ئىدى. ئۇنىڭ قولىدىن چىققان كىتابلارنىڭ كۆپى ئالتۇن ھەل بېرىپ، قاتتىق مۇقاۋىلىق قىلىپ ئىشلىنەتتى. ئۇ ئەل ئېتىراپ قىلغان بېزەش ئۇستىسى ئىدى. مىر ئەنۋەر، موللا مۇھەممەد قاتارلىق كىشىلەر ئۇنىڭ شاگىرتلىرى ئىدى.

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى بىناكارلىق سەنئىتىمۇ بىزگە مول،

تېۋىپ مۇھەممەد ئەلى مۇھەممەد بىننى يەركەندىنىڭ «زىيائۇلقۇلۇب» (قەلب نۇرى) دېگەن ئەسىرىگە ئوخشاش ئەسەرلەر مەدرىسلەردە ئاساسىي دەرسلىك قىلىنغان. «دەستۇرۇلئىلاج» ناملىق چوڭ تىببىي ئەسەر سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يەكەندە پارسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىنغان. بۇ ئەسەر 24 باب، 256 پەسىلگە بۆلۈنگەن بولۇپ، جەمئىي 840 بەت ئىدى①. بۇ مەدرىسلەردە موللاخۇن مۇرات، ئاخۇن خوجا، قازى نەجمىدىن، موللا نىياز خوتەنى، ئەلى بەگ قەشقەرىگە ئوخشاش نۇرغۇن مۇنەۋۋەر تېۋىپلار يېتىشىپ چىققان. ئۇلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ساھەسىدە نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن، بەزىلىرى پارسچە، ئەرەبچە تىببىي ئەسەرلەرنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

قىسقىسى، سەئىدىيە خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتى يۈكسەلگەن دەۋردۇر، ئۇنىڭ ئىككى ئەسىرگە يېقىن تارىخىدا ئىلىم - پەن ساھەسىدە ئاجايىپ مول بايلىقلار يارىتىلغان، نۇرغۇن كەشپىياتچى، ئالىم، تارىخشۇناس، ئەدىب، شائىر، تەرجىمشۇناسلار ۋە زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە نۇرغۇن بىباھا ئەسەرلەر بارلىققا كەلگەن. بۇ مەنىۋى بايلىقلار ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى پارلاق نامايەندە، مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىگە قوشۇلغان زور تۆھپە، شۇنداقلا پۈتۈن ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق مەنىۋى بايلىقى.

---

① «جۇڭگو تىببىي قامۇسى تارماق تومى — ئۇيغۇر تىبابەت قامۇسى»، 1 - توم، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە نازارىتى، ئۈرۈمچى، 1985 - يىل نەشرى.

جەھەتتىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بىرى. ئۇ ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئەجدادلارنىڭ مول تەجرىبىلىرىنى ئۇزلۇكسىز توپلاش، رەتلەش، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا داۋاملاشتۇرۇش ئاساسىدا شەكىللەنگەن ۋە تەرەققىي قىلغان. يەكەن خانلىقىدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىللە، نۇرغۇن داڭلىق ئۇيغۇر تېۋىپلىرى يېتىشتۇرۇلگەن، ئۇلار سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت بايلىقىنى يارىتىشقا زور تۆھپە قوشقان. سەئىدىيە خانلىقىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى قەشقەر، يەكەن قاتارلىق جايلاردا شىپاخانا، دورا ـ دەرمەك دۇكانلىرى ئېچىلغان، تومۇر تۇتۇش، داۋالاش ئىشلىرى خېلى ئومۇملاشقان. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىن چىققان دورا ـ دەرمەكلەر ئىشلىتىلىپلا قالماستىن، يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردىن، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ھىندىستان، پاكىستان، تىبەت، كەشمىر قاتارلىق جايلاردىنمۇ دورا كەلتۈرۈلۈپ كېسەل داۋالاشقا ئىشلىتىلگەن. ئۇ چاغدا شىنجاڭدىن چىقىدىغان خولۇنجان، زىنجىۋىل، موزا، بادام، خوتەن ئىگىرى قاتارلىق دورا ـ دەرمەكلەر شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى سۈپىتىدە ئىسلام دۆلەتلىرىگە ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە چىقىرىلغان. قەشقەردىكى خانلىق مەدرىس، يەكەندىكى خانلىق مەدرىس، رەشىدىيە مەدرىسى، يېشىل مەدرىس قاتارلىق چوڭ مەدرىسلەردە مەخسۇس مېدىتسىنا پەنلىرى ئۆگىتىلگەن ۋە دەرس ئۆتۈشكە مەشھۇر ئالىملار تەكلىپ قىلىنغان. مەسىلەن، نۇردۇن ئابدۇۋاھىت زوھۇرى، شەمشىدىن ئەلى، مەۋلانە مۇھەممەد رازى قاتارلىق بىر تۈركۈم داڭلىق تېۋىپ توپلانغان. مەشھۇر پەيلاسوپ ئېنسىكوفىست، داڭلىق ھۆكۈما ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا(مىلادى 980 ــ 1037 ـ يىللار) نىڭ «ئەلقانۇن فىت تىب» ، «تىبابەتچىلىك بايانى» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلىرى، قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ داڭلىق ھۆكۈماسى ئىمادىددىن قەشقەرىنىڭ «شەرھى ئەلقانۇن» دېگەن ئەسىرى، «كېسەللىكلەر شەرھى» ، «شەرھى شىپا» ، «دورىلار قامۇسى» ۋە شۇ چاغدىكى داڭلىق

قارىغان. ئۇ پىنھان جايغا كىرىۋېلىپ ئىستىقامەت قىلىشقىمۇ قارشى تۇرغان. دىنىي ئەقىدە جەھەتتە، پىچىرلاپ ئوقۇيدىغان ئەنئەنىۋى شەكىلنى قوۋۋەتلىگەن، ئۈنلۈك زىكىر قىلىشقا ۋە نەغمە - ساماغىمۇ يول قويغان. ئېتىقادتا چىڭ تۇرىدىغان لېكىن مۆتىدىل ۋە ئاددىي ئېتىقادقىمۇ يول قويىدىغان بۇنداق قاراش، پوزىتسىيە ئۇلىگىرىكى ئىشانلارغا قارىغاندا ئاقلانىلىق بولغاچقا، نەقشىبەندىيىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەرگەن. ئۇ ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركمەن، قازاق، تاجىك، ئۆزبېك رايونلىرىدا ئۆز مەزھىپىنى تارقاتقان، سىياسىي جەھەتتىمۇ پائالىيەتچان بولۇپ، دەھرىي خانلىقىنىڭ ئوردا ماجىرالىرىغا ئارىلىشىپ تۇرغان، ئۆتكەنكى مەزھەپ داھىيلىرىنىڭ بۇ خىل ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان. سۇلتان ئابدۇرىشىتخان تەختتىكى مەزگىلدە، مەخدۇم ئەزەم ”ئەۋلىيا“لىق سۈپىتى بىلەن قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭ بوستانلىقىدىكى بەزى شەھەرلەرنى زىيارەت قىلغان، دىنىي تەرغىباتلىرىدا ئىشانلارنىڭ دىنىي قائىدىلەرنى ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتىگە قاراپ ئىجرا قىلىشنى تەشەببۇس قىلىپ، قەشقەر ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى فېئوداللارنىڭ ئىخلاسىغا ئېرىشكەن، نۇرغۇن مۇرىت توپلىغان. سۇلتان ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ئۇنى ئوردىغا مەسلىھەتچىلىككە تەكلىپ قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھەدىيە قىلىنغان نۇرغۇن يەر - سۇغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى قەشقەردە ئۆيلەنگەن. كېيىن ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىپ كېتىپ، 1542 - يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. قەدىم جايى سەمەرقەندتىكى دىبھېدقا قويۇلغان، ئۇنىڭغا ئاتاپ مەشھۇر مازار ياسالغان. ئۇنىڭ يەكەن خانلىقىغا كېلىشى كېيىنكى ئەۋلاد خوجىلارنىڭ يەكەن خانلىقىغا كىرىشى ئۈچۈن يول ئېچىپ بەرگەن.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ تۆت خوتۇنى، 13 ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغۇللىرى ئىشانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىپ بۆلۈنۈپ كەتكەن. 12- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سوفىزمنىڭ تەرەققىياتى

ئالتىنچى باب يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدىكى ئىسلام دىنى

1 - بۆلۈم مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشى

يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، ئىسلام دىنى تيانشاننىڭ جەنۇبىدا هۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەندىن كېيىن توختىماي تەرەققىي قىلغان. بۇ دەۋردە ئەخمەد كاسانى (مەخدۇم ئەزەم) دىن ئىبارەت خوجا ئائىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىغان. مەخدۇم ئەزەم 1461 - يىلى سەمەرقەندنىڭ يېنىدىكى دىبھېد كەنتىدە تۇغۇلغان، كىچىك ۋاقتىدا كاسان دېگەن قىشلاقتا تۇرغان، كېيىن كاساندىن فەرغانىگە بېرىپ، تاشكەنت مەدرىسىدە ئوقۇغان، ئوقۇشنى پۈتتۈرمەي تۇرۇپلا نەقشبەندىيە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشبەندىيە مەزھىپىنىڭ پېشۋاسى بولغان، خوجا ئەھرارنىڭ شاگىرتى، خاسلا داموللا مۇھەممەد قازىنىڭ مۇرىتى بولغان. كېيىن مۇھەممەد قازىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ھىجرىيە 941 (مىلادىيە 1542—1543) - يىلى ئالەمدىن ئۆتكىچە شۇ مەزھەپنىڭ 5 - ئەۋلاد داھىيسى بولغان. ئۇ شۇ مەزھەپنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ۋە ئىلاھىيەتچىلىك نەزەرىيىسىنىڭ نوپۇزلۇقى بولۇپ، ئۆمرىدە نۇرغۇن ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ ئۈچ دىۋانى زاماندىن - زامانغا تارقالغان. ئۇنىڭ بىر دىۋانى نەقشبەندىيە مەزھىپىنىڭ نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىيىتىگە دائىر 31 پارچە خەت - چەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ كۆز قارىشى مۆتىدىل ۋە ئاددىي پانتېزمغا يېقىن تۇرىدۇ، ئۇ سوپىلار دائىم خانىقادىلا تۇرۇشى، تالا - تۈزگە چىققاندىمۇ ئىسلام دىنى ۋە ئۆز مەزھىپىنىڭ قائىدىلىرىنى تارقىتىشنى نىيەت قىلىشى لازىم، دەپ

ئىشانلارنىڭ كاتتىسى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ) غا بەخشەندە قىلغان ھەم شۇ مۇناسىۋەت بىلەن رەسمىي دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ 2 ـ ئوغلى خوجا دوست مەزھەپكە باش خەلىپە (ئىشان كالانىڭ جايلاردىكى ۋەكىلى) بولغان. ئىسھاق خوجا ئۇ چاغدا بۇخارادا ئوقۇۋاتقاچقا، دىنىي جەھەتتىكى ۋارىسلىق ھوقۇقىدىن قۇرۇق قالغان. بىراق، ئۇ ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەخدۇم ئەزەمنىڭ شاگىرتى، ئىسھاقنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى مەۋلانە لۇتپۇللا (1571ـ1572 ـ يىلى ئۆلگەن) ئۆزىنىڭ مەخدۇم ئەزەمدىن ئۇنىڭ دىنىي سىستېمىنىڭ داھىيلىقىغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى توغرىسىدا رۇخسەت ۋە تاپشۇرۇق ئالغانلىقىنى ئېيتقان ھەم بۇ ھوقۇقنى ئىسھاق خوجىغا تاپشۇرۇپ بەرگەن. مەۋلانە لۇتپۇللا ئەتراپىدىكى دوستلىرىغا: "ئۇستازىم مەخدۇم ئەزەمنىڭ ماڭا بەرگەنلىرىنى خوجا ئىسھاق ۋەلىگە بەردىم، ئەمدى سىلەر ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىڭلار[1]" دېگەن. بۇ رىۋايەتتىن مەلۇم بولىدىكى، دىنىي ھوقۇقنى قايتىدىن تەقسىم قىلىش كويىغا چۈشكەن خوجا ئىسھاق شىرەم تۇغقىنىنىڭ قوللاپ ـ قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتۇشقا باشلىغان ھەم "بەخشەندە قىلىنغان دىنىي ھوقۇق" بىلەن ئۆزىنى نىقابلاشقا ئۇرۇنغان. پىرلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش ئۈستىدىكى تالاش ئىسھاق بىلەن ئىشان كالاندىن ئىبارەت ئىككى نەسەب خوجىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن قارىمۇ قارشىلىق كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ئىسھاق ئۆز ئالدىغا مەزھەپ قۇرۇش ئۈچۈن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئافغانىستان، ئىران قاتارلىق جايلارغا بېرىپ تەرغىبات ئېلىپ بارغان، تاجىكلار ئىچىدىمۇ ھەرىكەت قىلغان. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئۆز نامى بىلەن ئاتالغان سوفىزم تەشكىلاتى ـ "ئىسھاقىيە"نى قۇرغان. ئىسھاق ئەنئەنىۋى خۇپىيە ئەقىدىسىگە يېڭىلىق كىرگۈزگەن، خوجا پەرەس ئىشانلارنىڭ كېچىدە خۇپىيانە ئىستىقامەت قىلىدىغان مۇرەككەپ قائىدىلىرىنى

---

[1] «تەزكىرەئى خوجىگان»، خەنزۇچە ئۆزۈندە تەرجىمىسى، 4 ـ ئىزاھ. جوڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر»، 1980 ـ يىل 8 ـ سان، 122 ـ بەت.

تەشكىللىنىش دەۋرىگە كىرگەندىن كېيىنلا، مەزھەپ كاتتىۋاشلىرى (شەيخ، ئىشان ياكى پىرلار) سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە دىن مۇناسىۋىتى بىلەن خېلى چوڭ ھوقۇقلارغا ئىگە بولغان، ئىشانلىق ئاتىدىن بالىغا مىراس قالىدىغان تۈزۈمگە تەدرىجىي شەكىللەنگەن. بۇنداق ئەھۋالنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇرەككەپ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش بار ئىدى. بۇ ئىشانلارنىڭ ئىستىبداتلىق ئورنىنىڭ تىكلىنىشى، مەسچىت ئىگىلىكى ۋە مەدرىس بايلىقىنىڭ جۇغلىنىشى، ئىلگىرى غورىبەتچىلىكتە ئىستىقامەت بىلەن ئۆتكەن سوپىلارنىڭ ھوقۇق تەمەسى ئېشىپ، دىنىي مەرتىۋىنى كۆچەپ تالىشىشى ۋە شۇ سەۋەبتىن مەزھەپ تەشكىلى ئىچىدىكى گۇرۇھۋازلىقنىڭ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە ئەۋج ئېلىپ بېرىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى، مەخدۇم ئەزەم ئائىلىسىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى. مەخدۇم ئەزەم ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى شەيخلىق ئورۇننى تالىشىپ جاڭجال قىلغان. ئۇلار دىنىي تەسىر كۆچ دائىرىسىنى بۆلۈشۈش جەريانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا،ھىندىستانغا ۋە ئېلىمىزدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە تارقىلىپ كەتكەن. ئۇلاردىن ئىسھاق (مەخدۇم ئەزەمنىڭ 7 ـ ئوغلى)، مۇھەممەد يۇسۇپ (مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمىننىڭ ئەۋلادى)، دوست (مەخدۇم ئەزەمنىڭ 2 ـ ئوغلى)نىڭ ئەۋلادى قاتارلىق ئۈچ تارماق نەسەپ خوجىلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ يەكەن خانلىقىغا كەلگەن.

ئىسھاقنىڭ تولۇق ئىسمى ھەزرىتى خوجا مۇھەممەد ئىسھاق ۋەلى ئىدى. "ھەزرەت" ماشايىق ياكى ئەۋلىيا دېگەنلىك بولىدۇ. "ۋەلى" تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ مەرتىۋىسى، ئەسلى مەنىسى "(ئاللاغا) يېقىن زات" دېمەكتۇر. ئۇنىڭ ئانىسى قەشقەر توققۇزاقنىڭ سەئىد كەنتىدىن ئىدى، ئۇ سەئىد ئائىلىسىدىن چىققان سېپى ئۆزىدىن ئاقسۆڭەك ئىدى. لېكىن، مەخدۇم ئەزەم ئۆلۈشتىن بىر يىل بۇرۇن (1541 ـ يىلى) ئۆز ئورنىنى ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلىغا، يەنى "چوڭ خوجا" دەپ ئاتىلىدىغان مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالان (كالاننىڭ ئەسلى مەنىسى "ئەركەك شىر" دېگەنلىك بولىدۇ، بۇ يەردە

ئىنتىپاق تۈزۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەشقەردىكى موللا قاسىم بىلەن خوتەندىن كېلىپ ئىسھاقنى كۈتۈپ تۇرغان موللا ئىبنى يۈسۈپمۇ ئۇنىڭ پېشىنى تۇتقان، ئۇلارنىڭ باشلامچىلىقىدا قەشقەر ئاھالىسى ھەدەپ ئىسھاققا بەيئەت قىلغان. بۇ ئىككى موللا كېيىن ئىسھاق تەرىپىدىن خەلىپىلىككە تەيىنلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسھاق يەكەنگە بارغان. شۇ چاغدا يەكەننىڭ دىنىي زېمىنى خوجا مۇھەممەد شېرىپ بەرپا قىلغان "ئۇۋەيسىيە" مەزھىپىنىڭ قولىدا بولۇپ، بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي ھوقۇقىغا مۇھەممەد ۋەلى سوپى ۋارىسلىق قىلغانىدى. ئىسھاق خوجا يەكەنگە بارغاندا، قاراياغاچ كەنتىگە چۈشكەن. ئابدۇكېرىمخان ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكىلى بارغان، لېكىن ئىسھاقنىڭ شاگىرتلىرى "ئابدۇكېرىمخان يايلاقتىكى ئات، موگۇل، ئۇنىڭ بىلەن كېيىنرەك كۆرۈشكىنى تۈزۈك[1]" دەپ، ئىسھاقنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ، ۋاقتىدا كۆرۈشتۈرمىگەن. ئىسھاق خوجىغا مۇرىت بولغانلار تەرىقەت تونىنى يەڭگۈشلەپ، ئۆزىگە مۇرىت بولغانلارنىڭ ئورۇنلاشقان جايلىرىنى دائىرە قىلىپ بۆلۈۋېلىپ، ۋەخپە يەرلەرگە ئىگە بولۇۋالغان، ئىقتىسادىي ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ ، ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەتلەرگە قول سالغان، بۇنىڭ بىلەن خوجىلار ئوتتۇرىسىدا كۈرەش كېلىپ چىققان. ۋەلى سوپىنىڭ ئادەملىرى ئىسھاق خوجىنىڭ خانىنىڭ بۇنداق سوغۇق مۇئامىلىسىگە ئۇچرىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خاننى دەرھال ئوردىغا قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان، نەتىجىدە ئىسلام دىنىنىڭ ئەھلى سۈننەت يولىدىكىلەر بىلەن خوجا تەرىقەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا، خوجىلار بىلەن سەئىدىيە خانلىقى ئوتتۇرىسىدا تۇنجى قېتىم كەسكىن كۈرەش پارتلىغان. خوجىلار ئىسلام دىنىدىكى ئەھلى سۈننەت يولى (مۇھەممەد پەيغەمبەر يولى)دىكى زور كۆپچىلىك مۇسۇلمانلارنى ھاقارەتلەپ، ئۆز مەزھىپىگە كىرمىگەنلەرنى مۇسۇلمان ئەمەس، كاپىر دېگەن، ئۇلارنى بۇ مەزھەپكە كىرىشكە مەجبۇرلىغان، شۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاپ، ئاممىنى خۇراپاتلىق پاتقىقىغا تىققان. شۇنىڭدىن باشلاپ،

---

[1] «غەربىي يۇرتتىكى دەريا - ئېقىنلار خاتىرىسى»، 2 - جىلد.

ئاددىيلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ پائالىيەت ئۇسۇلىنى مەلۇم يېڭى تۈسكە ئىگە قىلغان. ئىسھاق سوپىلارنىڭ دىنىي جەھەتتە پاكلىقىنى ساقلىشى لازىملىقىنى تەكىتلىگەن، ئۇلارنىڭ ئېتىقاد جەھەتتىكى تەلۋىلىكلىرىدىن كېلىپ چىققان ناچار تەسىرنى توسقان. ئەلۋەتتە، ئىسھاقنىڭ دىنىي تەرغىباتى ئوڭۇشلۇق بولمىغان، ئۇ سەمەرقەندكە قايتىپ بارغاندا، بىدئەتلىكنى تارقاتقۇچى، دەپ قارالغان. نوپۇزلۇق تەسەۋۋۇپچى شەيخ قاسىم ئەزىزانى بۇخارا ھۆكۈمدارى ئەبەيدۇللا خانغا شىكايەت قىلغان. ئەبەيدۇللا خان ئىسھاق خوجىنى بۇخارادىن قوغلاپ چىقارغان، مەۋلانە لۇتپۇللامۇ قارشى مەزھەپنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان. ئىسھاق خوجا 1580 - يىلى يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئابدۇكېرىمخان (ئابدۇرىشىتخاننىڭ ئوغلى، 1559—1592 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان)نىڭ تەكلىپى بىلەن ئانىسىنىڭ يۇرتى يەكەن خانلىقىغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ مەزھىپى كەڭ كۆلەمدە تەرەققىي تاپقان.

ئىسھاق خوجا يەكەن خانلىقىغا كەلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال مەھمۇدخانغا يېقىپ قالغان. مەھمۇدخان ئابدۇرىشىتخاننىڭ 5 - ئوغلى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا كەيىپ - ساپاغا بېرىلىپ كەتكەن، ئاقسۇغا ھۆكۈمران بولغاندا شاھ خان (شەرقىي موغۇلىستاننىڭ خانى مەنسۇرخاننىڭ ئوغلى 1542—1543 - يىللىرى تۇرپان سۇيۇرغاللىقىنى سورىغان)نىڭ قىزىنى تارتىۋېلىشقا ئۇرۇنغانلىقى ئۈچۈن، شاھ خان تەرىپىدىن چالىش (قاراشەھەر) كۆلىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر ئارالغا قامالغان، شۇنىڭ بىلەن ھاۋايى - ھەۋەسنى تاشلاپ، تائەت - ئىبادەتكە بېرىلگەن. ئابدۇكېرىمخان ئارىغا چۈشۈپ قايتۇرۇپ كەلگەندىن كېيىن، قەشقەرگە سوپى سۇلتان (ئابدۇرىشىتخاننىڭ 4 - ئوغلى)نىڭ قول ئاستىدا ئىشلەشكە ئەۋەتىلگەن. ئىسھاق خوجا قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، سوپى سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىشقا كەتكەچكە، ئۇنىڭ ئالدىغا چىقالماي، ئىسھاقنى قاتتىق خاپا قىلىپ قويغان، لېكىن مەھمۇدخان ئۇنىڭغا ئىززەت - ئىكرام بىلدۈرگەن. ئۇ ئىسھاقنى ئۆزىگە روھىي ئۇستاز قىلغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئىككىيلەننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىسياسىي ، دىنىي

ھەزرىتىم خوتۇنۇمنى تىرىلدۈرۈپ بەرگەي، دېگەن.» خوجا ئىسھاق تېرىكىپ: «ئۆلگەن ئادەم تىرىلىدۇ، دېگەن بۇرۇنقى زامانىدىكى ئەپسانە، ھازىر ئۇنىڭ پايدىسى يوق①» دەپ سۇلتانغا قاتتىق خاپا بولغان. شۇ چاغدا قۇرەيش سۇلتاندىن قاتتىق رەنجىگەن خوجا ئىسھاق ئاقسۇغا كەتكەن.

ئىسھاق خوجا ئاقسۇغا بارغاندا، قەشقەرنىڭ سۇلتانى سوپى سۇلتان بىلەن ئاقسۇ، ئۇچتۇرپاننىڭ سۇلتانى مۇھەممەد باقى سۇلتان (ئابدۇرىشتخاننىڭ 8 ـ ئوغلى) كەينى ـ كەينىدىن ئۆلۈپ كېتىپ، ئۇلارنىڭ سۇيۇرغاللىق يەرلىرى مەھمۇدخاننىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتكەنىدى. ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق مەھمۇدخان خوجىنىڭ كېلىش خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۈچ كۈن بۇرۇن ئالدىغا چىققان، ئۇستازىنى قالتىس كۈتكەن. ئىسھاق خوجا مەھمۇدخان كەلگۈسىدە خاقان بولىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلغان. مەھمۇدخان خوجىنىڭ ئاقسۇدا دىن تارقىتىشىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن قوللىغان. رىۋايەتكە قارىغاندا، بىرسى ئىسھاق خوجىدىن گۇمانلىنىپ، «ۋىلائىيەت (ماۋرائۇننەھر) دىن كەلگەنلا كىشى ئۆزىنى خوجا، يەنە كېلىپ ئۇلۇغ خوجا دەيدۇ» دېگەن. بۇ گەپ ئىسھاققا قىلىنغان گۇمان ۋە بەھۆرمەتلىكنى بىلدۈرەتتى. شۇڭا، خوجىنىڭ شاگىرتلىرى ئۇ كىشىنى قاتتىق ئۇرغان. بۇنى كۆرگەن خالايىق بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولغان.

ئىسھاقنىڭ مەھمۇدخان بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاقى خانلىقنىڭ سىياسىي تەقدىرىگە چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن. ئۇ مەھمۇدخان ئىخلاس قىلغان يېڭى دىنىي داھىي بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇھەممەد شېرىپ خوجىنىڭ بۇرۇنقى دىنىي ئورنىغا ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئەرشىدىن جەمەتى ۋە مۇرىتلىرىنىمۇ ئۆزىگە رام قىلىۋالغان. مەۋلانە ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ ئاقسۇ رايونىدىكى ۋەكىلى ئابدۇرېھىم ئىسھاق ۋەلىگە مۇرىت بولغان ھەم ئەل ـ جامائەتنى ئۇنىڭغا مۇرىت بولۇشقا دالالەت قىلغان. ئۇ: «ئىشانلىق يولى بىلەن قازى بەگنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرۇپ قويۇپ، بۇرچىمىزنى ئادا قىلماپتۇق... ئەمدى خوجىنى

① شاھ مەھمۇد جوراس: «تاۋارىخ»، رۇسچە تەرجىمىسى، 164 ـ بەت.

ئابدۇكېرىمخان بىلەن ئىسھاق خوجا ئوتتۇرىسىدا جىددىي كۆرەش توغۇلغان. بۇ ئىسھاق خوجا بىلەن يەكەن رايونىدىكى ئۇۋەيسىيە مەزھىپى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت ۋە كۆرەشتە ئىپادىلەنگەن. ئابدۇكېرىمخان "ئادىللىق" دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈپ، يىراقنى كۆرىدىغان ئەقىل - پاراستى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، سەئىدىيە خانلىقىغا كەلگەن ئاپەتنىڭ يىلتىزى ئۆزىنىڭ "ئۇستاز"، "پىر"لىرى ئىكەنلىكىنى تونۇغان. ئابدۇكېرىمخان ئىسھاققا قېرىلار مىنىدىغان، ياماق ئۇستىگە ياماق چۈشكەن ئەسكى ئىگەر توقۇلغان بىر تۇتا ئاتنى ئەۋەتكەن. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن "ئىسھاق بىر - ئىككى كۈن ئىچىدە خانلىقتىن چىقىپ، باشقا جايغا كەتسۇن، دەپ پەرمان چۈشۈرگەن①" ئىسھاق شۇ كۈنىلا يەكەندىن چىقىپ كەتكەن. يولدا ئۇنى توققۇز كەنت ئاھالىسى قىزغىن كۈتۈۋالغان، ئۇنىڭغا جىق سوۋغا تۇتقان، ئىسھاق مەزھىپىگە قول بېرىش مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن. ئىسھاق خوتەنگە بارغاندا، شۇ يەرنىڭ ھۆكۈمرانى قۇرەيش سۇلتان (ئابدۇرىشىتخاننىڭ 7 - ئوغلى) بالا - چاقىسى بىلەن ۋەزىر - ۋۇزرالىرىنى ئېلىپ ئالدىغا چىققان، "ھەزرەت"نىڭ ئۆز پاناھىدا ساقلىشىنى ئۆتۈنگەن. قۇرەيش ئوغلى خۇدابەردىنى خوجىنىڭ خىزمىتىگە تەقدىم قىلغان. ئىسھاق قاراخانىيلار خانلىقى بىلەن خوتەن بۇددا دۆلىتى ئوتتۇرىسىدىكى جەڭدە "قازا تاپقان ئىمام "نىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلغان ۋە چىرىدا خانىغا سالدۇرۇپ، ئۈچ يىل دىن تارقاتقاندىن كېيىن، يۇڭ چەكمەن تونىنى ۋە بىر جەندىسىنى تەۋرۈك قىلىپ قالدۇرغان. ئاخىرىدا ئۇنىڭ قۇرەيش سۇلتان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى شۇنداق قىزىق كومېدىيە تۇسىنى ئالغانكى، رىۋايەتكە قارىغاندا، "قۇرەيش سۇلتاننىڭ خوتۇنى ئۆلگەندە، خوجىغا...ئادەم ئەۋەتكەن، خوجا ئىسھاق كەلگەندە، قۇرەيش سۇلتان يىغا - زارە بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىققان، خوجا ئىسھاق ئۇنىڭدىن ئامانلىق سورىغاندا، ئۇ ئىبادەتخانىغا كىرگەن ۋە ئۇلۇغ خوجا

---

① مىرزافازىل چوراس ئوغلى مۇھەممەد شاھ يازغان «تاۋارىخ» ۋە مۇھەممەد ئەۋەزنىڭ «خوجىلار تەزكىرىسى».

يەكەن خانى ئابدۇكېرىمخان 1592 - يىلى ۋاپات بولغان. مۇھەممەدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئىسھاق مۇھەممەدخان بىلەن بولغان ئالاقىسىنى داۋاملىق ساقلاپ، ئۇنىڭغا يولىيورۇق بېرىپ تۇرغان. خوجا ئىسھاق 1599 - يىل 11 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سەمەرقەندتە ۋاپات بولغان.

ئىسھاق خوجىنىڭ ئۈچ ئوغلى بار ئىدى. چوڭ ئوغلى خوجا قۇتبىددىن سەمەرقەندتە قېلىپ، ئاتىسىنىڭ مازىرىغا ئىگىدارچىلىق قىلغان، 2 - ئوغلى خوجا شاھابىددىن يەتتە يېشىدا ئۆلۈپ كەتكەن، 3 - ئوغلى شادى كېيىن يەكەن خانلىقىدىكى قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ سەردارى بولغان. ئىسھاق كۆز يۇمغاندا خوجا شادى كىچىك بولغانلىقتىن، ھاكىمىيەتنى مۇھەممەدخان بىلەن ئىسھاقىنىڭ ۋەكىلى خەلپە شۇكۇر باشقۇرغان. مۇھەممەدخان سىياسىي، دىنىي ھوقۇقنى ئۇيغۇچە تۇتۇپ، "تەۋت پادىشاھ ۋە دەرۋىشنى ئەتراپىغا توپلاپ①"، 17- ئەسىرنىڭ بېشىدا يەكەن خانلىقىدا سىياسىي بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمنى يولغا قويۇپ، خانلىقنى بىرلىككە كەلتۈرگەن ۋە گۈللەندۈرگەن.

2 - بۆلۈم قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش

يەكەن خانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە، مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان خوجىلار ئائىلىسىنىڭ باش كۆتۈرۈشى ئارقىسىدا، قارا تاغلىق، ئاق تاغلىق دېگەن بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى چوڭ دىنىي گۇرۇھ كېلىپ چىققان. قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلار ئىسھاق نەسەبىدىكى خوجىلار بىلەن ئىشان كالان نەسەبىدىكى خوجىلارنى يادرو قىلىپ شەكىللەنگەن. ئالدىنقى بۆلۈمدە ئېيتىپ ئۆتكەندەك، مەخدۇم ئەزەم ئۆلگەندىن كېيىن، ئىسھاق خوجا

① ئاپتورى نامەلۇم ئەسەر «قەشقەرىيە» دىن ئېلىنىدى، ۋىلىيام بارتولدنىڭ «تۈركىستانغا ئەلچى بولۇپ بېرىشتىن دوكلات» تا ئۇ ئەسەردىن نەقىل ئالغان، «بارتولد ئەسەرلىرى»، 8 - توم، رۇسچە نەشرى.

پىر، ئۇستاز تۇتۇش بىز ئۈچۈن تولىمۇ قىممەتلىكتۇر[1]“ دېگەن.

ئىسھاق قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ ۋە كۇچا قاتارلىق رايونلاردا 12 يىل يۈرگەن. رىۋايەتكە قارىغاندا، ئۇ ئابدۇكېرىمخان تەرىپىدىن چەتكە قېقىلغان مەزگىلدىمۇ قىرغىز، قازاق يۇرتلىرىغا بېرىپ، مەزھەپ تەرغىباتى ئېلىپ بارغان ۋە مۇرىت قوبۇل قىلغان. ئۇنىڭ مەزھىپى تەسەۋۋۇپچىلىقنى ئاددىيلاشتۇرۇپ، بەزى كونا قائىدىلەرنى ئىسلاھ قىلىپ، بىر قەدەر كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە بولغانلىقى، شۇنىڭدەك چاغاتاي ئەۋلادىنىڭ يەكەن خانلىقىنى گۈللەندۇرۇشكە ھە - ھۇ دېيىشىپ بېرىپ، بارغانسېرى ئامەت تېپىۋاتقان دەھرىي ھۆكۈمرانلارنىڭ ھىمايىسى ۋە قوللىشىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، كونا دىنىي كۈچ بىلەن تەڭ تۇرۇشالىغان ۋە تەرەققىي قىلالىغان. ئىسھاق يەكەن خانلىقىدا تۇرغان مەزگىلدە ئەڭ نوپۇزلۇق دىنىي زات بولۇپ قالغان. ئۇ خانلىقنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا 40 مىڭ مۇرىت قوبۇل قىلغان، 64 خەلىپە تەيىنلىگەن. مەھمۇدخان چىرىدا خانىقا يېنىدىكى كۆك گۈلباغ كەنتىنى ئىسھاق خانىقىرىغا ھەدىيە قىلغاندىن باشقا، خوتەن دەرياسىدىكى ۋە كاندىكى قاشتېشىنى قېزىش ھوقۇقىنىمۇ خانىقاغا بەرگەن. دۆلەتنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقىنى ئۆتۈنۈپ بېرىش ۋاقىتلىق ئىنئام خاراكتېرىدە بولسىمۇ، لېكىن، خانىقا قاشتېشى بايلىقىنى سېتىپ نۇرغۇن پايدا ئالغان. بۇنىڭدىن باشقا، مەھمۇدخان يەكەننىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقىي قىسىملىرىدىكى نەمخۇش، بولۇق يەرگە جايلاشقان ئالما، گۇمۇ، زاڭگۇي، چودار، سانجۇ، بورئا، داۋا، لىشتاغ، ۋىتوغراق قاتارلىق توققۇز كەنتنىمۇ ئىسھاقنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈپ، قارا تاغلىق فېئودال خوجىنىڭ قورۇقى قىلىپ بەرگەن. ئىسھاق يەكەن رايونىدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. ئۇ قەشقەرلىق بىلەن قانداش بولغانلىقتىن، ”خوجاي قەشقەرى“ دېگەن ئاتاققا ھەم موغۇللار بەرگەن ”ھەزرىتى ئەزىم كالان“ (ئەۋلىيا سەردارى) دېگەن مەرتىۋىگە ئىگە بولغان.

ئىسھاق خوجا ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا قايتىپ كەتكەن،

---

① «جالالىددىن بۇخارى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تارىخىغا دائىر سۆھبەتلەر».

بۇنداق ئاتاشنىڭ مەنبەسى مۇنداق: "قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى، تىيانشان تاغلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى قىرغىزلار ئاق تاغلىقلار دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. پامىر تەرەپتىكى قىرغىزلار قارا تاغلىقلار دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. شۇنىڭدىن تارتىپ خوجىلار ئۆزلىرىنىڭ قىرغىز ئىتتىپاقدىشىنىڭ نامىنى ئۆزىگە نام قىلغان①."

قارىمۇ قارشى ئىككى گۇرۇھنىڭ ئوخشىمايدىغان ئىككى جايدىكى چەبدەس، جەڭگە ماھىر قىرغىزلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈشى دىنىي كۈرەشنىڭ سىياسىي كۈرەشكە قاراپ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ، ھەتتا كەسكىنلىشىپ قانلىق توقۇنۇشقا ئايلانغانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ 1 - ئەۋلاد سەركەردىسى ئىسھاقنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا يەھيا ئىدى. خوجا يەھيا خوجا شادى ياكى ئەزىز خوجام دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ئۇ ھىجرىيە 996 (1588—1589) - يىلى تۇغۇلغان. باللىق ۋاقتى سەمەرقەندتە ئۆتكەن. يەتتە يېرىم يېشىدا خەلپە شۈكۈر ھەمراھ بولۇپ ئۇنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كەلگەن. مۇھەممەدخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، قۇشقامبالا (يەكەن بىلەن يېڭىسارنىڭ ئارىلىقىدىكى يولدا) دېگەن يەرگىچە ئالدىغا بېرىپ، قاراقۇم كەنتىگە ئېلىپ كەلگەن، كېيىن شەخسەن ئۆزى ئۇنى ئاتقا مىندۈرۈپ، يەكەن شەھىرىدىكى خان ئوردىسىغا ئېلىپ كىرىپ، ئۈچ كۈن مەرىكە ئۆتكۈزگەن ھەم پەيزىۋات ۋە سانقاش دېگەن ئىككى يەرنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلغان. خوجا يەھيا مۇھەممەدخاننىڭ تەربىيىسىدە بارا - بارا چوڭ بولۇپ قاتارغا قوشۇلغان ھەم مەۋلانە لۇتپۇللانىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. بىراق، ئۇ چاغدا ياش خوجا يەھيا دىنىي جەھەتتە تېخى ئەمەلىي ھوقۇقنى ئىگىلىمىگەنىدى. 1609 - يىلى مۇھەممەدخان ئۆلۈپ، ئەھمەدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىنمۇ ئىسھاق گۇرۇھىنىڭ دىنىي ھوقۇقىنى مەشھۇر خەلپە شۈكۈر كونترول قىلىپ تۇرۇۋەرگەن.

شۈكۈر ئۆزبېك بولۇپ، سابۇرغان دېگەن يەردە تۇغۇلغان. دادىسى شۇ

① «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر»، 8 - سان، 124- بەت.

بىلەن ئاكىسى مۇھەممەد ئىمىن (ئىشان كالان) پىرلىق ئورۇنغا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىپ، ئۆزئارا پۇت تېپىشىپ، ئۆز ئالدىغا مەزھەپ تەشكىللىگەن، ئىككى نەسەبتىكى خوجىلارنىڭ تەسىر كۆچىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋەرائۇننەھردىكى بۆلۈنۈشى قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغانىدى. مىلادى 1580 - يىلى ئىسھاق چەتكە تەرەققىي قىلىش ئۈچۈن يەكەن خانلىقىغا كېلىپ تەرغىبات ئېلىپ بارغان، كۆپ ھەپىلىشىپ ئىشىنى يۈرۈشتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن 1620 - يىلدىن كېيىن، ئىشان كالاننىڭ ئەۋلادى دىنىي زېمىن تالىشىپ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كىرگەنلىكتىن، ئىككى نەسەبتىكى خوجىلارنىڭ زىددىيىتى يەكەن خانلىقىغىچە كېڭەيگەن. ئىسھاق خوجا نەسەبىدىكى خوجىلار يەكەننى، ئىشان كالان نەسەبىدىكى خوجىلار قەشقەرنى دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان بازا قىلغان. ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى دىنىي پائالىيەتكە قاتنىشىپلا قالماي، سىياسىي كۆرەشنىڭ قايناملىرىغىمۇ كىرگەن. كېيىن ئىككى گورۇھنىڭ ئۇزاق ۋاقىت تىركىشىشى ئارقىسىدا زىددىيەت ئۈزلۈكسىز كەسكىنلەشكەن. بۇنداق قارىمۇ قارشىلىق تۇغدىن باش كىيىمىنىڭ رەڭگىگىچە بولغان تاشقى ئالامەتلەردە بىۋاستە ئىپادىلىنىپ، "قارا تۇغلۇقلار"، "ئاق تۇغلۇقلار"، "قارا تاللىقلار"، "ئاق تاللىقلار"، "قارا تەقىيىلىكلەر"، "ئاق تەقىيكلەر" دېگەن ناملار كېلىپ چىققان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ رەسمىي تارىخ ماتېرىياللىرىدىمۇ "قارا تەقىيىلىك مۇسۇلمانلار"، "ئاق تەقىيىلىك مۇسۇلمانلار" دېگەن خاتىرىلەر ئۇچرايدۇ①. ئىجتىمائىي تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ رىۋايەتلىرىدە ئۆز ۋاقتىدا ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ مۇرىتلىرى قارا تەقىيە كىيەتتى، دېگەن گەپ بار. دېمەك، ئىككى گورۇھ ئاق تەقىيە، قارا تەقىيە بىلەن ئايرىلغان. لېكىن، تارىخشۇناسلىق ساھەسىدە ئادەتتە "ئاق تاغلىق"، "قارا تاغلىق"، دەپ ئاتىلىدۇ. ئىشەنچلىكرەك مەنبەگە ئاساسلانغاندا،

① «چىڭ سۇلالىسى سۇنتزۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا خاتىرىلىرى» دا داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) دىكى جاھانگىر خوجا توپىلىڭى توغرىسىدىكى خاتىرىدىن باشلاپ شۇنداق ئاتالغان.

بۇنىڭدىن باشقا، خانلىقتا خوجىكانلار جەمەتىمۇ تېخى ئۆز تەسىرىنى يوقاتمىغانىدى. خوجىكانلارنىڭ ئەۋلادى خوجا ئابدۇلرازىزاق "پەيغەمبەر ئەۋلادى"، "سەئىدلەر سەردارى" دەپ قارىلىپ، شاجائىدىن ئەھمەد تەرىپىدىن "نائىپ" دېگەن ۋەزىپىگە قويۇلغان. بۇ ۋەزىپىنى ئۆتىگەن كىشى دىنىي ھوقۇق جەھەتتە ئارمىيىدىكى قازىدىن ئۈستۈن ئىدى، ھەربىي، مەمۇرىي جەھەتتىكى چوڭ ئىشلارغا ئارىلىشالايتتى. ئويۇن - تاماشاغا بېرىلىپ كەتكەن ئەھمەدخان 1618 - يىلى ئوۋ ئوۋلاپ بارچۇقتا بارغاندا توپىلاڭچى ئەمىرلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. توپىلاڭچىلار قۇنەس (ئابدۇرىشىتخاننىڭ نەۋرىسى يۇنۇس سۇلتاننىڭ ئوغلى)نى خان قىلىپ تىكلىگەن ۋە يەكەننى بېسىۋالغان. قەشقەرنىڭ ئەمىرلىرى ئەھمەدخاننىڭ كىچىك ئوغلى ئابدۇلېتىپنى خان قىلىپ تىكلىگەن. يەكەنگە خوجا يەھيا بىلەن يۈرۈش قىلىپ، قاتتىق جەڭ قىلىپ تىكلىگەن. يەكەنگە خوجا يەھيا بىلەن يۈرۈش قىلىپ، قاتتىق جەڭ قىلىپش ئارقىلىق تېپىلاڭچى قىسىملارنى يوقاتقان.

ئابدۇلېتىپخان تەختتە ئولتۇرغاندا 14 ياشتا ئىدى، ئوردا ئىشلىرىغا ئاتلىق (باش ۋەزىر) ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپ مۇئەككەل بولۇپ تۇرغانىدى. تۇرپاننىڭ ھۆكۈمدارى ئابدۇللاخان بىلەن قۇدىسى قازاق ئىشىم سۇلتان كۇچا ۋە ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ ئابدۇلېتىپ خانغا ھەمراھ بولۇپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئابدۇللاخاننىڭ ھەربىي كېڭەيمىچىلىكىنى توسقان ھەم ئابدۇلېتىپخان بىلەن ئابدۇللاخان ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق سۆھبىتىدە ئاساسلىق سالاچى بولغان. لېكىن، خوجا يەھيا خوجا مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ ھوقۇقنى ئىگىلىۋالغانلىقى، 80 نەچچە ياشلىق چوڭ خەلپە شۈكۈرنىڭ پۈتۈن مەزھەپنىڭ ئىشلىرىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانلىقىدىن خاپا بولۇپ، ئابدۇلېتىپخان بىلەن خوشلىشىپ سەمەرقەندكە قايتىپ كەتكەن. ئۇ سەمەرقەندتە ئاتىسى ئىسھاق خوجىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىپ، مىرزا مۇھەممەد يۈسۈپ بىلەن خەلپە شۈكۈر ئۆلگەندىن كېيىن يەكەنگە قايتىپ كېلىپ، ھەققىي يوسۇندا قارا تاغلىقلارنىڭ داھىيسى بولغان.

يەردىكى مەشھۇر شائىر ئىدى، ئۇ شۇكۇر تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كەتكەن. شۇكۇر ئانىسىنىڭ قولىدىكى كىچىككىنە يەرگە تايىنىپ كۈن كەچۈرگەن. خوجا ئىسھاق سابۇرغاننى زىيارەت قىلغاندا، شۇكۇر ئانىسىنىڭ ۋە ئۇرۇق - جەمەتىنىڭ قارشىلىقىغا قارىماي ئىسھاققا قول بەرگەن. ئانىسى ۋە ئۇرۇق - جەمەتى خوجىدىن شۇكۇرنى قايتۇرۇۋېتىشنى ئىلتىجا قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشمىغان. شۇكۇر خوجىغا ئەگىشىپ، تۆكى چۈشۈپ كەتكەن بىر جۇۋىنى كىيىپ، يەتتە يىل خوجىنىڭ ئىشىنى ئېتىپ، خىزمىتىنى قىلغان. شۇكۇرنىڭ خوتۇنىنىڭ ئېتى بىجى ئاپپا بىبى ئىدى. ئىسھاق ئۇزاق ۋاقىت شۇكۇرنىڭ ئۆيىدە تۇرغان. ئاپپا بىبى قىش، ئەتىياز كۈنلىرى سۇ ساقلاپ، ئىسھاقنىڭ تەرىتىگە سۇ يەتكۈزۈپ بەرگەن، شۇنىڭ بىلەن شۇكۇر ئائىلىسى ئىسھاق خوجىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان. ئىسھاق خوجا يەكەن خانلىقىدىن سەمەرقەندكە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، شۇكۇر قەشقەردە تۇرۇپ، ئىسھاق خوجىنىڭ دىنىي جەھەتتىكى يولىيورۇقلىرىنى مۇھەممەدخانغا يەتكۈزىدىغان ۋەكىلى بولغان. ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇۋەيسىيەنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىنى تازىلاش كۈرىشى باشلانغان، شۇكۇر مۇھەممەدخاننىڭ بۇيرۇقىنى دەستەك قىلىپ، ۋەلى سوپىنىڭ شاگىرتى، ئۆز ۋاقتىدا ئابدۇكېرىمخانغا گەپ ئۆگىتىپ ئىسھاق خوجىنى چەتكە قاققان ۋەزىر ئەبەيدۇللانى بالا - چاقىسى، چاكارلىرى بىلەن قوشۇپ خوتەنگە ھەيدىۋەتكەن. ئەبەيدۇللانىڭ ئۆيىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىپ، كېيىن ئاختىخانا قىلغان. شاجائىدىن ئەھمەد تەختىكى مەزگىلدە شۇكۇر ”خەلپەت ئار خوراق“ دېگەن مەرتىۋىنى ئېلىپ، چوڭ خەلپىلىك سوپىتى بىلەن ئوردىدا يۇقىرى ئورۇن ۋە نوپۇزغا ئىگە بولۇپ، ئىسھاق گۇرۇھىنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ھوقۇقدارى بولۇپ قالغان. ئۇ ھەر قېتىم چارلاشقا چىققاندا، مۇرىتلىرىدىن 4000 - 5000 كىشى بىللە ماڭغان، ئۇنىڭ قولىدا ئۇزۇن ھاسىسى بولۇپ، گەدىنى قاتتىق مۇرىتلارنىڭ تاناۋىنى تارتقان، ئۇلارغا قوپال تەن جازاسى بەرگەن، مەزھەپتە ئۇنىڭ دېگىنى دېگەن بولغان.

بۇرۇنقى يېقىن شاگىرتلىرىدىن بىرى ئىدى. رىۋايەتكە قارىغاندا، ئۇ مەن ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئەۋلادى دەپ ئۆزىنى كۆرسەتكەن، شۇڭا نەسەب ۋە ئىجتىمائىي ئورۇن جەھەتتە ئاتۇشتا تۆتىنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. بۇنداق مەرتىۋىلىك، ئابرويلۇق كىشىنىڭ شاگىرتى بولۇش مۇھەممەد يۇسۇپكە تولىمۇ پايدىلىق ئىدى. مۇھەممەد يۇسۇپ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئاتۇشتا مۇرىت توپلىغان، ئاتۇشتىكى جەمئىيەت مۆتىۋەرلىرى بىلەن ئالاقە باغلىغان، لېكىن مۇھەممەد يۇسۇپنىڭ دىنىي تەرغىباتى ئىسهاق گۇرۇھى بىلەن بولغان زىددىيەتنى كەسكىنلەشتۇرۇۋەتكەن. 1622 - يىلى مۇھەممەد يۇسۇپ ۋەكىللىكىدىكى ئىشان كالان گۇرۇھى بىلەن ئىسهاق گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق توقۇنۇش يۈز بېرىپ، مۇھەممەد يۇسۇپ ئوتتۇرا ئاسىيا قوقەندتىكى خوجىلاردىن ياردەم تىلەشكە مەجبۇر بولغان ھەم ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجا ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ قوراللىق قوللىشى بىلەن بىر مەھەل غەلىبە قىلغان. لېكىن ئىسهاق گۇرۇھىغا خانلىقنىڭ ھۆكۈمدارلىرى ھىمات بولۇپ تۇرغاچقا، دىنىي زېمىننى تالىشىدىغان بۇ كۈرەشتە مۇھەممەد يۇسۇپ ئاخىرى مەغلۇپ بولۇپ سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ سەرسان بولۇپ قۇمۇلغا بارغان، ئۇ يەردە مەزھەپ تارقاتقان ھەم سۇفىزمچى زاھىت مىرزا سەئىد جەلىلى بىلەن تونۇشۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ قىزى زىلەيخانى ئەمرىگە ئالغان. 1625 - يىلى مۇھەممەد يۇسۇپ بىلەن زىلەيخاندىن ھىدايىتۇللا، يەنى كېيىنكى چاغدىكى مەشھۇر شەخس ئاپپاق خوجا تۇغۇلغان. مۇھەممەد يۇسۇپنىڭ قۇمۇلدىكى دىنىي پائالىيىتى نەتىجە قازانغان، يەرلىك ئېتىقادچىلار ئۇنىڭغا كاتتا مەدرىس سېلىپ بەرگەن.

مۇھەممەد يۇسۇپنىڭ قۇمۇلدىكى سەرگەردانلىق تۇرمۇشى 1638 - يىلى ئابدۇللاخان تەختكە چىقىپ ھۆكۈمران بولغاندىن كېيىن ئاياغلاشقان. شۇڭا، 1622 - يىلىدىن 1638 - يىلغىچە بولغان 16 يىلدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا دىنىي ھوقۇق يەنىلا ئىسهاق گۇرۇھىنىڭ قولىدا بولغان. ئابدۇلېتىپخان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەھمەد (پولاتخان) ۋە مۇھەممەد (قىلىچخان) دېگەن ئىككى جىيەنى كۈرەش ئىچىدە نۆۋەت بىلەن

خوجا يەھيا يەكەن خانلىقىدا دىنىي ھوقۇقنى قولىغا ئېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇھەممەد ئىمىن (ئىشان كالان) نەسەبىدىكى خوجىلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە كىرىشكە باشلىغان. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، ئىشان كالان مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى، نەقشبەندىچى خوجىلارنىڭ دىنىي باشلىقلىق ۋەزىپىسىنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى ئىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى ئۇنى "ئېسىلزادە" دەپ بىلگەن. "چوڭ خوجا"، "ھەققىي خوجا" دەپ كۆككە كۆتۈرگەن. ئىشان كالان 1597 ـ يىلى سەمەرقەندتە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارىدىغان زېمىنلارنى بۆلۈشكەندىن كېيىن، ئۆزنگە تېگىشلىك جايغا كەتكەن. «غەربىي يۇرتتىكى دەريا ـ ئېقىنلار خاتىرىسى» دە: "مۇھەممەد ئىمىننىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى قاسىم بۇخاراغا كەتكەن؛ 2 ـ ئوغلى مۇسا بەلخقا كەتكەن؛ 3 ـ ئوغلى مۆمىن ئۆز يۇرتىدا قالغان، 4 ـ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ قەشقەرگە كەتكەن" دەپ يېزىلغان.

مۇھەممەد ئىمىننىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، 17ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۇلار دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارىدىغان جايلار مۇنداق بۆلۈنگەن: چوڭ ئوغلى قاسىم ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخاراغا كۆچۈپ كەتكەن؛ 2 ـ ئوغلى مۇسا ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا مازار شېرىپنىڭ غەربىدىكى بەلخقا كۆچۈپ كەتكەن؛ 3 ـ ئوغلى مۆمىن ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ قەدىم جايى بولغان سەمەرقەندنى ماكان تۇتقان؛ 4 ـ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ قەشقەرگە كۆچۈپ بېرىپ، يەكەن خانلىقىدا مەزھەپ تارقاتقان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ مەزھەپ ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى كەڭ تارقالغان.

مۇھەممەد يۈسۈپ ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ 1 ـ ئەۋلاد سەردارى، ئۇ قەشقەرگە كەلگەن ئېنىق ۋاقىت 1620 ـ يىلى. قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن، ئاتۇشقا بېرىپ، ساتۇق بۇغراخاننىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلغان ۋە شۇ يەرلىك سوپى خوجا دېگەن ئىناۋەتلىك بىر كىشىنىڭ خەيرىخاھلىقىغا ئېرىشكەن. سوپى خوجا ئاتۇش تېجەنلىك كىشىل بولۇپ، مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ ئەڭ

ـ مۈلۈك ھەدىيە قىلغان، مەدرىس، مەسچىت، كۆل ۋە قەبرە ياسىتىپ بەرگەن، ئۇلارنىڭ تەسىرى تېز كېڭەيگەن.

ئابدۇللاخان سىياسىي جەھەتتە نەزەر دائىرىسى كەڭ خان ئىدى. ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن 32 يىلدا تۇرپاندىن بەدەخشانغىچە بولغان پۈتكۈل يەكەن خانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، يىراقتىكىلەر بىلەن ئەپ ئۆتۈپ، يېقىندىكىلەرنى باپلاش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى رايونلار بىلەن بولغان سىياسىي، ئىقتىسادىي مۇناسىۋەت ۋە مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن، ئەلچى ۋە ئولپان ئەۋەتىپ تۇرغان. ھىندىستان، پېرسىيە بىلەن دوستانە باردى ـ كەلدى قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا قىرغىزلارغا لەشكەر تارتقان، ئەنجاننى بويسۇندۇرغان. جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ XVII ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن تارتىپ باشلانغان ھۇجۇمى ۋە پاراكەندىچىلىكىدىن مۇداپىئە كۆرۈپ، چەت چېگرىنى تىنچلاندۇرغان. ”شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇللاخاننىڭ نامى ئەتراپتىكى ئەللەرگە پۇر كەتكەن.“

ئابدۇللاخاننى خانلىققا ئولتۇرغۇزغان خوجا يەھيا مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن مۈرىتى، زور مىقداردا مال ـ مۈلكى بار، ئەڭ كۈچلۈك دىنىي فېئودال ئىدى. ئۇ ئابدۇللاخانغا ھەمراھ بولۇپ قىرغىزلار ئۈستىگە لەشكەر تارتقاندا، ئەسكەرلەرنى روھلاندۇرۇپ، جەڭنى غەلىبىگە ئېرىشتۈرگەنىدى. لېكىن، خوجا يەھيادا ئاتىسى ئىسھاقتىكىدەك شىجائەت يوق ئىدى. ئابدۇللاخان دەۋرىدە، مەيلى ئۇ ئوردا ئىشلىرىغا ئارىلىشىشتا بولسۇن ياكى ئاق تاغلىق خوجىلارغا قارشى كۈرەش قىلىشتا بولسۇن، خوجا يەھيانىڭ دەرمانى يېتىشمەي قالغان. 1645 ـ يىلى خوجا يەھيا ئالەمدىن ئۆتۈپ، يەكەننىڭ يېنىدىكى ئالتۇنلۇقۇمغا قويۇلغان. ئۇنىڭدىن ئىككى ئوغۇل قالغان. چوڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا؛ ئىككىنچىسى خوجا ئەبەيدۇللا. ئۇلار كىچىك بولغانلىقتىن، ئۈشتۈر خەلىپىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا سەئىد مۇھەممەد خوجا ئىسھاق مەزھىپىنىڭ باشلىقى، خوجا مۇھەممەد ئابدۇللانىڭ دىنىي ئۇستازى بولغان. ئۇ خوجا يەھيا مازىرىدىن 40 چاقىرىم يىراقلىقتىكى يەرگە خانىقا سالدۇرغان.

بەش يېرىم يىل ھۆكۈم سۈرگەن. خوجا يەھيا ئارىغا چۈشۈپ ئۇلارنى ياراشتۇرغان، لېكىن ئەھمەدخانغا يان باسقان، خوجا يەھيانىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن ئەھمەدخان رەقىبى مۇھەممەدخاننى يوقاتقان. ئەھمەدخان ئىككىنچى قېتىم ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن، خوجا يەھياغا كۈما كەنتىنى قورۇق قىلىپ بېرىپ ئىلتىپات كۆرسەتكەن. لېكىن، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، خوجا يەھيا بىلەن سوغۇقلىشىپ قالغان، شۇڭا خوجا يەھيا ئاقسۇدا لەشكەر باشلاپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئابدۇللا خاننى قوللاش قارارىغا كېلىپ، كۈيئوغلى پادىشاھ خوجىنى ئابدۇللانىڭ پاناھىغا ئەۋەتكەن. ئابدۇللاخان چالىش، تۇرپان لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ يەكەننى ئالغان، خوجا يەھيا ئابدۇللاخاننىڭ شەھەرگە كىرىپ خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇشنى قارشى ئالغان. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇھەممەد يۈسۈپ ئوغلى بىلەن بالا - چاقىسىنى ئېلىپ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن. ئابدۇللاخان ئىشان كالان جەمەتىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، ئەمدىلا قۇرۇلغان ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، مۇھەممەد يۈسۈپ بىلەن ئوغلىنى قىزغىن قارشى ئالىدىغانلىقى ۋە قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن، ئوردىغا قاراشلىق ئېكىنزارنىڭ ئاۋات كەنتىدىكى يېرىنى ئۇلارغا تەقدىم قىلغان. خاننىڭ قەشقەردە ھۆكۈمدار بولۇپ تۇرغان ئوغلى يولۋاس ئۇنى ئۇستاز تۇتقان. خوجىلارنىڭ سەردارى قۇمۇلدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندە، ئۇلارنىڭ قەشقەردىكى مۇرىتلىرىغا ئىشان كالاننىڭ شاگىرتى ئابدۇراززاق باشچىلىق قىلغانىدى. ئەمدى ئۇ "قەشقەر ئاھالىسىنى يىغىپ: «ھەي قەشقەرلىق! بۇنىڭدىن ئىلگىرى سىلەر ماڭا ئەگىشىپ كەلدىڭلار، مەن سىلەر ئۈچۈن پەقەتلا تەيەممۇم، تەيەممۇم دېگەن سۇ يوق چاغدىلا دۇرۇس بولىدۇ. ئەمدى دەريا بويىغا كەلدىڭلار، تەيەممۇمنىڭ ھاجىتى قالمىدى. ھازىر بىزنى توغرا يولغا باشلايدىغان خوجا كەلدى. ئىقبالىمىزنى ئۆزگەرتىپ، بۇ خوجامغا ئەگىشىش بىزنىڭ بۇرچىمىز» دېدى①". ئاق تاغلىق ئېتىقادچىلار مۇھەممەد يۈسۈپ بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىغا يەر، مىڭلىك باغ، مال

---

① «چوڭ خوجا تەزكىرىسى»، ئاپتورى نامەلۇم، ئەسلى ئەسەر پارىسچە، يېگىسار خانئېرىقلىق موللا ئابدۇللاھنىڭ موللا نىياز ھىجرىيە 1280 - يىلى 11 - ئاي (چىلە ئۇلۇغلىسى تۈگىگەندىن 3 - يىلى 4 - ئاي، مىلادى 1864 - يىلى 5 - ئاي) دا كۆچۈرگەن.

3 - بۆلۈم يەكەن خانلىقىنىڭ مۇنقەرز بولۇشى

1640 - يىلى جۇڭغارلارنىڭ كاتتىسى باتۇر قۇنتەيجى ئويرات، خالخا قەبىلىلىرىنىڭ كاتتىلىرى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئىچكى جەھەتتىكى ئالاقىنى كۈچەيتىپ، چارروسسىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا تاقابىل تۇرۇپ، جۇڭغار خانلىقىنىڭ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن. 17- ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن باشلاپ، يەكەن خانلىقىمۇ جۇڭغار ھەربىي كۈچمەن چارۋىچى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۈشتۈمتۈت ھۇجۇم قىلىش، بۇلاش - تالاش ۋە قورااللىق ئىستىلا قىلىشتەك ئېغىر تەھدىتىگە ئۇچرىغان. يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئابدۇللاخاننىڭ قارا تاغلىقلارنىڭ تەرىپىنى ئېلىش پوزىتسىيىسى ۋە قىرغىزلارغا لەشكەر تارتىش توغرىسىدىكى ئورۇنلاشتۇرۇشى قەشقەرگە يېقىن جايدا ئىتتىپاق تۈزگەن، ئاق تاغلىقلارنىڭ قوللىشىغا ئىگە بولغان خانزادە يولۋاس سۇلتاننىڭ بايقۇتىغا ئۇچرىغان. ئابدۇللاخان نارىن رايونىدىكى قىرغىزلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، يولۋاسنىڭ ئاتىلىقى (باش ۋەزىرى)، قەشقەرنىڭ ھاكىمى سۇبۇخان كۆر قوشۇلمىغاچقا، خان تەرىپىدىن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغان. شۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئابدۇللاخان يەنە ئۆزىنىڭ ئىنىسى ئىبراھىم سۇلتان، ئىسمائىل سۇلتاننى ساداقەتسىزلىك قىلدى، دەپ گۇمانلىنىپ چالىشقا سۈرگۈن قىلغان. ئابدۇللاخان ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى نۇرىددىننى قويغان، نۇرىددىننى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خوتەن، ئاقسۇغا ھۆكۈمدار قىلىپ تەيىنلىگەن. سۈرگۈن قىلىنغان ئىبراھىم سۇلتان بىلەن ئىسمائىل سۇلتان ئۆزىنى جۇڭغار خانلىقىدىكى ئېلدان تايشى①نىڭ قوينىغا ئاتقان. بۇ جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلىشىشى ئۈچۈن ۋاستە بولۇپ قالغان.

---

① شاھ مەھمۇد جوراس: «تاۋارىخ»، 226 - بەت، ئېلدان تايشى خوشۇت قەبىلىسىدىكى ئېچىدتو (كۈچىنخان) نىڭ ئوغلى ئېردىنى قۇنتەيجى بولسا كېرەك.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئالتۇنلۇقۇم مازىرى قارا تاغلىقلارنىڭ تاۋاپگاھى بولۇپ قالغان. قارا تاغلىقلار بىلەن قارىمۇ قارشى بولغان مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا - بالا ئىككىسىمۇ ئۆز زېمىنىنى جېنىنىڭ بارىچە كۈچەپ باشقۇرغان، ئۇلار يولۋاسنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەردە بەشكېرەم كەنتىنى مەركەز قىلىپ دىنىي بازا قۇرغان، چوڭ بولۇپ قاتارغا قوشۇلغان ھىدايىتۇللا خوجا ئۇنىڭغا مەسئۇل بولغان. خوجا يەھيا ئۆلۈپ ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇھەممەد يۈسۈپ بىر تۈركۈم يارامىلىق ئادىمىنى باشلاپ يەكەنگە كېلىپ، "بىر نەسەبتىكى ئىككى گۇرۇھ ئوتتۇرىسىدىكى كونا زىددىيەتنى ياراشتۇرۇپ"، "ئاتا - بوۋىلاردىن قالغان ئىشنى بىرلىكتە راۋاج تاپقۇزىمىز" دېگەن بايراقنى كۆتۈرۈۋېلىپ[1] خوجا يەھيانىڭ قەبرىسىگە دۇئا تەكبىر ئوقۇغان، ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ مەقستى خوجا يەھيا ئۆلگەندىن كېيىن ئىسھاق مەزھىپىنىڭ كۈچى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنىڭ تەسىر كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، يەكەننىڭ دىنىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ئىدى. لېكىن، خوجا سەئىد خوجا بىلەن ئىسھاق گۇرۇھىدىكى ئېتىقادچىلار بۇنىڭغا نارازىلىق بىلدۈرگەن، ئۇلار خوجا يەھيانىڭ ئوغلىنى بوينىغا مىندۈرۈپ، خاننىڭ ئالدىغا نامايىش قىلىپ بېرىپ، ئىسھاقنىڭ ئەۋلادىغا ساداقەتمەنلىك بىلدۈرگەن. مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ شېرىن خىياللىرى بىكار بولۇپ، قەشقەرگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ پېگىسار تەۋەسىدىكى پۇلۇق دېگەن يەرگە كەلگەندە ئۆلگەن (ئاق تاغلىقلارنىڭ تەزكىرىسىدە قارا تاغلىقلار زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرگەن دېيىلىدۇ). ھىدايىتۇللا خوجا خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال بېرىپ، ئاتىسىنىڭ جەسىتىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ كېلىپ، قەشقەرنىڭ ياغدۇ دېگەن يېرىگە دەپنە قىلغان، بۇ ئورۇنغا گۈمبەز ياساتقان، "ھەزرىتى مازار" دەپ ئاتالغان بۇ مازار ئاق تاغلىق ئېتىقادچىلارنىڭ تاۋاپگاھى بولۇپ قالغان.

---

① «تەزكىرەئى ھىدايەت»، موللا ياقۇپ بىننى روزى قەشقەرى يازغان. قەشقەرلىق موللا رەھىم خەتتىپ ھىجرىيە 1300 (مىلادىيە 1883) - يىلى كەچۈرگەن (ئۇيغۇرچە).

قىلىپ تەيىنلىگەن. ئابدۇللاخان قوشنا ئەللەر بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، جۇڭغارلارنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، قارا تاغلىق چوڭ خەلىپە سەئىد مۇھەممەد خوجىنىڭ ئوغلى سوپى خوجىنى قازاق خانلىقىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن، 1661 ـ يىلى يەنە يولۋاس سۇلتاننى مىرزا غەنى بەگنى بۇخاراغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە بۇيرۇغان، لېكىن بۇ تەدبىرلەر كۆتكەندەك نەتىجە بەرمىگەن.

جۇڭغارلار تەرەپتىن قارىغاندا، 1653 ـ يىلى باتۇر قۇنتەيجى ئۆلگەندىن كېيىن، ئويراتلارنىڭ چورغان «ئاتا بېگى»لىك ئورنىغا ۋارىسلىق قىلغان زېڭگى ئۆزى بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرغان ئاغىلىرى (چېچەن تەيجى، جوتبا باتۇرلار) بىلەن ئىككى لاگىرغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇ ئىككى لاگىرنىڭ قارىمۇ قارشىلىقىمۇ يەكەن خانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي كۈرەشكە تەسىر كۆرسەتكەن. زېڭگىنىڭ رەقىبى ئېلدان تايشى ئىسمائىل سۇلتاننى قوللىغاچقا، زېڭگى كىرىيىگە ھۇجۇم قىلىش جېڭىدىن كېيىن ئابدۇللاخان، يولۋاس سۇلتانلار بىلەن ياراشقان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، زېڭگى يولۋاستىن پايدىلانغان ۋە ئۇنى كونترول قىلغان. كىرىيە ئۇرۇشىدىن كېيىن، يولۋاس سۇلتان بىلەن ئاتىسى ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر قېتىم زىددىيەت تۇغۇلغان. يولۋاس سۇلتان ئۆزىنىڭ يېقىنى مىرزا غەنى بەگنى يەكەنگە ھاكىم قىلىشنى، ناجى بەگنى ئىسھاق (ئوردىنىڭ ئەمىر ياساۋۇلى) قىلىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالغان، ئابدۇللاخان بۇ تەلەپلەردىن قاتتىق خاپا بولغان، شۇنىڭ بىلەن ئاتا ـ بالا تەتۈر قارىشىپ قالغان.

قەشقەردە يولۋاس ئاق تاغلىق خوجىلار بىلەن ئاپاق ـ چاپاق بولۇپ كەتكەن. مۇھەممەد يۈسۈپ ئۆلگەندىن كېيىن، يولۋاس مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللانى ئۆز يېنىغا تارتىپ، خانىشنىڭ سىڭلىسى، ئۆزىنىڭ ھاممىسى ماھىم خېنىمنى ھىدايىتۇللانىڭ نىكاھىغا بەرگەن، سىياسىي جەھەتتە قارا تاغلىق خوجىلارغا زەربە بەرگەن ۋە ئۇلارنى چەتكە قاققان. قەشقەرنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى پەيزىۋات ئەسلىدە مۇھەممەدخان خوجا يەھياغا ھەدىيە

ئابدۇللاخان ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، كونا ئەمرلەرنى تازىلىماقچى بولغان. بۇ كونا ئەمرلەر ئابدۇللاخاننىڭ سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ، شاھزادە يولۋاسنى خان قىلىپ تىكلەشكە ئۇرۇنغان. 1651 - يىلى يولۋاس سۇلتان قەشقەردىن يەكەنگە بارغان، ئەمرلەر سابىق سەئىدخان ئوردىسىدا يولۋاسنى خان دەپ جاكارلىغان. لېكىن ئابدۇللاخان قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، يولۋاس بۇ ئەمرلەرگە ئاسىيلىق قىلغان. ئابدۇللاخان ئۇلارنى ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلغان. بۇ قېتىمقى سىياسىي ئۆزگىرىش ۋۇجۇدقا چىقمايلا قالماستىن، بەلكى يولۋاسنىڭ تەختنى تارتىۋالماقچى بولغان قارا نىيىتىنى ئاشكارىلاپ قويغان.

قارا تاغلىق خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا چوڭ بولغاندىن كېيىن، مەزھەپنىڭ داھىيلىق ئورنىغا رەسمىي ئولتۇرغان. ئۇ باشتا ئابدۇللاخاننى قوللىغانىدى. قىرغىزلارنىڭ كاتتىسى، يىگىسارنىڭ ھاكىمى ساچىمبىي قېچىپ كەتكەنلىكتىن، ئابدۇللاخان يەنە بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قىرغىزلاردىن 10 مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە چالىش ۋە يۇلتۇزغا لەشكەر تارتىپ، ئىبراھىم سۇلتاننى ۋە ئۇنى قوللىغان ئىلدان تايشىنى جازالىغان. ئۇرۇشتا نۇرىددىن ئولجا ۋە ئەسرنى كۆپرەك ئالغانلىقتىن، ئابدۇللاخان بىلەن نۇرىددىن بىر مەزگىل يىرىكلىشىپ قالغان. خان ئولجىلارنى باشقىدىن تەقسىم قىلىش ۋە بىر قىسىم كىشىنى جايلىۋېتىش، ھەتتا ئۆزىگە ئەگىشىپ جەڭ قىلغان خوجا مۇھەممەد ئابدۇللانىڭ بالا - چاقىسى ۋە چاپانچىلىرىنىڭ مال - مۈلكىنىمۇ باشقىدىن تىزىملاش قارارىغا كەلگەن، خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا بۇنىڭدىن قاتتىق خاپا بولغان. نۇرىددىن سۇلتان ئۇرۇشتا ئىلدان تايشىنىڭ مۇھاسىرىسىدە قالغان، تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن ئاندىن قويۇپ بېرىلگەن.

ئىچكى - تاشقى سىياسىي تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئابدۇللاخان يولۋاس بىلەن ئوغلى ئەبەيدۇللانى يەنە يېنىغا تارتىشقا مەجبۇر بولۇپ يولۋاسنى دۆلەتنى باشقۇرۇش ۋەزىپىسىگە قويغان، ئەبەيدۇللانى خوتەنگە بەگ

ئەبەيدۇللا سۇلتاننى ئۆلتۈرگۈزگەن ھەم چوڭ ئوغلى نۇرىددىننى يەكەنگە چاقىرتقان. نۇرىددىن بىلەن خوجا مۇھەممەد ئابدۇللا يەكەنگە كېلىپ ئابدۇللاخان بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە لەشكەر تارتقان، يولۋاس نائىلاج قېچىپ كەتكەن.

ئەبەيدۇللاخان قەشقەر سۇيۇرغاللىقىنى نۇرىددىن سۇلتانغا بەرگەن. نۇرىددىن مۇللا مۇھەممەد لېتىپ بۇخارىنىڭ دىنىي نوپۇزىدىن ۋە ئۆز جەمەتى، يېقىنلىرىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەردە يولۋاسنىڭ ئەمىرلىرىنى ۋە قەشقەر، ئاقسۇدىكى 2000 دىن ئارتۇق كىشىنى قىرغان. يولۋاسنىڭ زالىملىقى ۋە قانخورلۇقىدىن ئەمدىلا قۇتۇلغان قەشقەر ئاھالىسى يەنە ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان، نۇرىددىن بولسا كۈن بويى ھاراق - شاراب بىلەن ئۆتكەن. 1667 - يىلى 6 - ، 7 - ئايلاردا نۇرىددىن ئابدۇللاخان بىلەن ئەنجانغا لەشكەر تارتىپ كېتىۋېتىپ، يول ئۈستىدە ئاغرىپ ئۆلگەن. نۇرىددىن سۇلتان ئۆلگەندىن كېيىن، يولۋاس ئاتۇش ۋە ئاغۇ رايونلىرىدا كۈچ توپلاپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلغان. ئابدۇللاخاننىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن بىر قىسىم كىشى غەلىيان كۆتۈرۈپ، يولۋاس تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن ئابدۇللاخان ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئىشەنچىدىن مەھرۇم بولۇپ، باش قېتىمچىلىق ۋە دەككە - دۈككە ئىچىدە خانلىق تەختىدىن نائىلاج ۋاز كېچىپ، ئەرەبىستانغا ھەج قىلغىلى كەتكەن.

ئابدۇللاخان كېتىشى بىلەنلا، 1669 - يىلى يولۋاس يەكەندە ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان. ئويراتلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئالتۇن تەيجىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئىسمائىل سۇلتان ئاقسۇدا ئاتاقتىكى دۆلەت سەردارى قىلىپ تىكلەنگەن. يولۋاس خانلىققا ئولتۇرغاندىن كېيىن، يەكەندە پاجىئەلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارغان. ئۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئىسمائىل بەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن بەگ - بىگاتلارنىڭ بالا - چاقىسىنى، مۇھەممەد ئابدۇللا بىلەن ئاقسۇغا كەتكەن قارا تاغلىق سوپىلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى، ھەتتا ئاياللار ۋە بالىلارنىمۇ قالدۇرماي ئۆلتۈرگەن. يولۋاس زېڭگى تەيجىنىڭ قوللىشى بىلەن

قىلغان چوڭ بىر يېزا ئىدى. يولۋاس ئۇ يەرگە ئۆزىنىڭ يېقىنىنى زورمۇ زور هاكىم قىلغان، نۇرىددىن سۇلتان ئۇنىڭ بۇ قىلمىشلىرىدىن پايدىلانغان. نۇرىددىن قارا تاغلىق مۇهەممەد ئابدۇللا خوجىنى ئاقسۇغا چىللاپ كېلىش ئۈچۈن نۇر ئامانىنى ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن، لېكىن نۇر ئامانىنى يېرىم يولدا يولۋاسنىڭ ئادەملىرى تۇتۇۋېلىپ، قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن، بۇ قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ قوزغىغان.

يولۋاس سەككىز يېشىدىلا قەشقەرگە خوجا بولۇپ، بۇ يەرنى 30 يىل سورىغان. ئۇ كىچىكىدىنلا زوراۋان ۋە جېدەلخور ئىدى. مىجەزى ئۆزگىرىپ تۇراتتى، قول ئاستىدىكىلەرنى ھەدېسىلا جازالايتتى، شۇڭا قەشقەر ئاھالىسى دەككە - دۈككە ئىچىدە، نامراتلىقتا ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرەتتى. يولۋاس بىلەن ئاتىسى ۋە ئاغىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت بارغانسېرى چوڭقۇرلاشقان پەيتتە، قەشقەردىكى بىر قىسىم بەگلەر يۈز ئۆرۈپ، جۇڭغارلار تەرىپىگە ئۆتۈش قەستىگە چۈشكەن. ئابدۇللاخان ئاسىيلىق قىلماقچى بولغان بەگلەرنى باستۇرۇش توغرىسىدا يولۋاسقا يوليورۇق بەرگەن بولسىمۇ، يولۋاس تېخىمۇ ھاكاۋۇرلىشىپ ۋە ھەددىدىن ئېشىپ، ئاتىسىنى كۆزگە ئىلمىغان. ئۇ چاغدا خوتەندىن كىرىپ كەلگەن بولغان جايلار ئەبەيدۇللانىڭ قولىدا ئىدى، مارالبېشى بىلەن سېرىقبۇيىنى يولۋاس سورايتتى، ئابدۇللاخاننىڭ قولىدا يالغۇز يەكەن شەھىرىلا قالغانىدى. يولۋاس ئاتىسىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغانىدى. يولۋاس ئاتىسىنى قورقۇتۇپ، تەختتىن چۈشۈرۈشكە يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنغان. يولۋاس يەكەندىكى ئەمىرلەرگە كەينى - كەينىدىن خەت ئەۋەتىپ، سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىش سۇيىقەستىدە بولغان. ئابدۇللاخان ئەمىرلەرنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، قايتۇرما زەربە بېرىش نىيىتىگە كېلىپ، 1666 - يىل 4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئادەم يۆتكەپ، ئەتىسى يەكەن شەھىرى ئوتتۇرىسىدىكى سەيناد يولۋاسنىڭ يېقىنلىرىدىن مىرزا غەنى بەگ بىلەن تاجى بەگنى قەتل قىلغان، ئارقىدىن پەيكىباغ دېگەن يەردە يولۋاسنىڭ قىزى خانزادە خېنىمنى ئۆلتۈرگەن. ئابدۇللاخان خوتەن ئەمىرىگە يوليورۇق بېرىپ،

تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئاقسۇغا لەشكەر تارتقان. ئۇ ئىسمائىل بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن زىڭگى تەيجىنىڭ كونتروللۇقىغا چۈشۈپ قالغان، ئاخىرى ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يەكەنگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. زىڭگى تەيجى يولۋاسنىڭ كىچىك ئوغلى ئەبۇسەئىدنى ھۆكۈمران قىلغان، ئەرك بەگ دېگەن يەنە بىر سەركەردىنى 1000 ئەسكەر بىلەن يەكەندە تۇرۇپ يولۋاسنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتكەن. يولۋاس يەكەندە داۋاملىق زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ھەربىي ئاقسۆڭەك ئەلى شاھنىڭ ئىنىسى داۋۇت خوجىنى ئۆلتۈرگەنلىكتىن، 1669 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئەلى شاھ ئەرك بەگ بىلەن بىرلىشىپ، ئوردىغا بېسىپ كىرىپ، يولۋاسنى ئۆلتۈرگەن.

ئەرك بەگ مۇسۇلمان ئىدى. ئۇ بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئەلى شاھنى ئۆلتۈرۈپ، يەكەندىن قەشقەرگە بارغان ۋە كىشىگە تۇيدۇرماي ئىسمائىلخانغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن يەكەنگە ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلغان. ئالتۇن تەيجىمۇ چوڭ ئوغلى چۇچىننىڭ ھەمراھلىقىدا ئىسمائىلخان بىلەن بىللە يەكەنگە ھۇجۇم قىلغان. ئاق تاغلىق ھىدايىتۇللا خوجا يەكەن شەھىرىنى قوغداش ئۇرۇشىغا قاتناشقان، يەكەن قولدىن كەتكەندىن كېيىن، يولۋاسنىڭ ئوغلى ئەبۇ سەئىد، ئابدۇلتىپ سۇلتان ۋە ئۇلارنىڭ ئانىسى قەشقەرگە چېكىنگەن. ئىسمائىلخان قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، يولۋاسنىڭ ئىككى ئوغلىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان. ھىدايىتۇللا خوجا قەشقەر شەھىرىدىن قېچىپ چىقىپ، ئۇن يىللىق سەرگەردانلىق ھاياتىنى باشلىغان.

مىلادى 1670 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئىسمائىلخان تەختكە چىقىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى خانلىقنىڭ شاھى دەپ جاكارلىغان. ئىسمائىلخان دەۋرىدە، ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ قوللىشى بىلەن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ باباچاق بەگ، ھەيدەر بەگلەر ئەمىرلەرنىڭ كاتتىسى، ئاخۇن كالان دىنى ئۆلىمالارنىڭ كاتتىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن، قازى ئابدۇللا شەرىئەتكە مۇئەككەل قىلىنغان. ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا سەرسان بولغان

لۈكچۈنگە كېلىپ، ئابدۇرېشىت بىلەن بىر نەچچە قېتىم ئۇرۇشقان. غالدان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارىلىشىپ، ئابدۇرېشىتقا پايدىلىق كېسىم چىقارغان. مۇھەممەد ئىمىن تاغقا چېكىنگەن. شۇڭا، غالدان قوماندانلىق ۋە تۇرپاننى بېسىۋېلىپ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئابدۇرېشىت ۋە ئۇنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى جەمەتى جۇڭغار خانلىقىنىڭ خوجىلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىپ، غالدانغا ئىنائەت قىلغان.

1680 ـ يىلى ياز چىقىپ كېتەي دەپ قالغاندا،غالدان ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ يول باشلىشى بىلەن 120 مىڭ جۇڭغار ئاتلىق ئەسكىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئۇكىسىنى ئېلىپ، ئاقسۇ، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، قەشقەرنى ئالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن يەكەنگە بېسىپ بارغان. يەكەننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان سەركەردە ئىۋەز بەگ جەڭدە ئۆلگەن، ئىسمائىلخان سۈلھ قىلىشقا مەجبۇر بولغان. ئۇ چاغدا قارا تاغلىق خوجىلاردىن مۇھەممەد ئابدۇللا ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەن (كېيىن ھىجرىيە 1096 ـ يىلى، مىلادىيە 1684ـ1685 ـ يىللىرى ھىندىستاندا ئۆلگەن)، ئىنىسى ئەبەيدۇللا خوجا ئۆلۈپ، ئۇنىڭدىن خوجا شۇئەيب ۋە خوجا دانىيال دېگەن ئىككى ئوغۇل قالغان. ئىسمائىلخان يەكەنلىكلەرنىڭ بۇ ئىككى خوجىغا بولغان ئېتىقادىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىش شەرتى بىلەن دەرۋازىنى ئېچىپ تەسلىم بولغان. جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى يەكەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئىسمائىلخاننى ئۇرۇق ـ جەمەتى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا ئېلىپ بېرىپ، قارابۇق دېگەن يەردە يەكەن خانلىقى مۇنقەرز بولغۇچە نەزەربەند قىلغان.

چۈشكەن. ئاق تاغلىق خوجا ھىدايىتوللا 1670 - يىلى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا سۈرگۈن قىلىنغاندىن تارتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىنى ئايلىنىپ، دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بېرىپ، سىرتتىن ياردەم ئېلىش ئۈچۈن ئاساس سالغان، تىبەتكە بېرىپ، تىبەتتىكى بۇددا دىنىي گېگەننىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەسكەرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا باشلاپ كېلىپ، يەكەن خانلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشقا كۆۋرۈك سالغان. ئۇ لاسادا دالاي لامادىن ياردەم تىلىگەن، دالاي V (لوساڭجاسۇ) ئۇنى غالدانغا تونۇشتۇرۇپ خەت يېزىپ بەرگەن. «زايا بەندىدا تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، ئات يىلى (1678 - يىلى) قىشتا دالاي لامانىڭ ئەلچىسى جاربۇنى① كەلگەن، بۇ قېتىم كەلگەن ئەلچى ھىدايىتۇللا خوجا غالدان بىلەن كۆرۈشكەندە، قەشقەر ۋە يەكەنگە قايتىپ بېرىش ئارزۇسى ۋە مەقسىتىنى ئىزھار قىلىپ، غالداننىڭ يەكەن خانلىقىغا ئەسكەر چىقىرىشىنى ئۆتۈنجا قىلغان. ھىدايىتۇللا خوجىنىڭ ئىلتىجاسى غالداننىڭ كۆڭلىگە تازا ياققان. ئۇ 1679 - يىلى 30 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ بېرىپ، قۇمۇل ۋە تۇرپاننى بېسىۋالغان. بۇ رايوننى بۇرۇن يەكەن خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنىڭ ھۆكۈمرانى، ئىسمائىلخاننىڭ ئىنىسى سەئىد باباخان سورايتتى. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل قالغان. چوڭ ئوغلى ئابدۇرېشىت قۇمۇلنى بېقىپ ياتقان، ئوتتۇرانچى ئوغلى مۇھەممەد ئىمىن چالىشنى بېقىپ ياتقان، كىچىك ئوغلىنىڭ ئېتى مۇھەممەد مۆمىن ئىدى. ئابدۇرېشىت چوڭ ئوغۇل بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇمۇلدىن تۇرپانغا ھەممىدىن بۇرۇن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتىسىنىڭ خانلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان. شۇ چاغدا چالىشتىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئاش - ئوزۇقى تۇرپاندىن يەتكۈزۈپ بېرىلەتتى، لېكىن ئابدۇرېشىت ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشنى توختىتىپ قويغانلىقتىن، ئاكا - ئۇكا ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش كېلىپ چىققان. مۇھەممەد ئىمىن لەشكەر تارتىپ

---

① «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىدىن تەپسىلات»، «مىللەتلەر ئەدەبىياتى»، 4 - توپلام، 35 - بەت. جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن، 1985 - يىل 1 - ئاي.

تەڭ) ئۇلپان تاپشۇرۇشقا ۋەدە بەرگەن[1]. لېكىن ئابدۇرىشىت خان بولغان مەزگىلدە ئاپپاق خوجا بىلەن بولغان ئىختىلاپ بارغانسېرى كۈچەيگەن. ئابدۇرىشىت بۇ خوجىنى مەنسىتمىگەن، قول ئاستىدىكى ئادەملەر ئۇنى ھەمىشە مەسخىرە قىلغان، ھەتتا ئەيىبلىگەن. باشتا ئابدۇرىشىت خانلىق ھوقۇقىغا تايىنىپ ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن، ئاپپاق خوجا يەكەننى تاشلاپ، تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. لېكىن، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەكەندە مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، ئابدۇرىشىت تاغ ئىچىگە چېكىنىپ مۇداپىئەلەنگەن. يەكەندىكى مالىمانچىلىق غالداننىڭ ئىككى يولۋاسنى بىر تاغقا سولاشتەك " ئىككى باشلىق سىياسىتى[2]"نى قوللىنىشى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشقا پايدىسىز ئىكەنلىكىنى، ھەتتا ئۇلپان تاپشۇرۇشقىمۇ تەسىر يەتكۈزۈپ، جۇڭغارلارنىڭ ئۆز مەنپەئىتىگە بىۋاستە زىيان سالىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىغان. ئابدۇرىشىتخاننىڭ قولىدا مەلۇم ھەربىي كۈچ بولغانلىقتىن، يەكەندە ھاكىمىيەتكە ئىگە بولغاندىن كېيىن، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەزەرىدە بىر ئاپەت بولۇپ قالغان. شۇڭا، غالدان ئۇنى ئېلىۋېتىش قارارىغا كېلىپ، 1682 - يىلى " خىزمەت ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىمىز، دەپ يالغان ئېيتىپ[3]" چاقىرتىپ، ئابدۇرىشىتنى ئىلىغا ئالداپ ئېلىپ كېتىپ، ئۇزۇن مۇددەت تۇتۇپ تۇرغان. ئاپپاق خوجا جۇڭغارلارنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە تيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان. «تەزكىرەئى خوجىگان» دىكى ئاپپاق خوجا توغرىسىدىكى قىسىم " خانلىق تەختىگە ئولتۇردى[4]" دېگەن سۆز ئاساسەن مۇشۇ مەزگىلگە قارىتىلغان. بۇ ئېرىشكەن " ئاپپاق خوجا " دېگەن نامىنىڭ ئۆزىمۇ " پادىشاھىئالەم " ياكى " خوجا جاھان " دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى.

---

① «تەزكىرەئى خوجىگان» (ئىنگلىزچە ئۇززۇندە تەرجىمىسى) غا ئاساسلاندىم، خەنزۇچە تەرجىمىسى «مىللەتلەر تارىخىدىن تەرجىمىلەر توپلىمى» 85 - توپلامغا بېسىلغان، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئورنى تۈزگەن، 1980 - يىل.

② داۋتىيەن راگىپىلاڭ: «ئالتە شەھەردىكى خوجا ۋە خانلار» (ياپونىيە)، «دۇڭياڭ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1952 - يىل، 34 - جىلد.

③ «چىلاڭ شىڭزۇغا دائىر ئوردا خاتىرىلىرى»، 174 - جىلد، 12 - ، 13 - بەت.

④ «مىللەتلەر تارىخىغا دائىر تەرجىمىلەر توپلىمى»، 8 - جىلد، 100 - بەت.

يەتتىنچى باب جۇڭغارلار ئىستىلا قىلغان مەزگىلدىكى ئىسلام دىنى

1 - بۆلۈم جۇڭغارلار خوجايىنلىقىدىكى ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

1680 - يىلى جۇڭغارلار تيانشاننىڭ جەنۇبىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، يەكەن خانلىقىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدىكى فېئودال ھۆكۈمرانلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇندىن بۇيان داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىنى تىكلەش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، باشتا شۇ جايىنىڭ سىياسىي ئەنئەنىسىنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇرپاندىن قوشۇن بىلەن بىللە غەربكە يۈرۈش قىلغان ئابدۇرىشىتنى يەكەنگە خان قىلىپ تىكلەپ، ئىسمائىلخاننىڭ قالدۇق كۈچلىرىنىڭ قارشىلىقىنى باستۇرغان. لېكىن، غالداننىڭ ئۆزى ئىشغال قىلغان رايوندا يەكەن خانلىقىنى قايتا قۇرۇش خىيالى يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خان تىكلەش باشقىدىن دۆلەت قۇرۇپ، جۇڭغارلارنىڭ چاڭگىلىدىن چىقىپ كېتىش خەۋپىدىن دېرەك بېرەتتى، شۇڭا غالداننىڭ ئابدۇرىشىتنى يەكەنگە خان قىلىپ تەيىنلىشى ۋاقىتلىق تاكتىكا ئىدى. ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى ئىدارە قىلىشتىكى ئاساسىي چارىسى — كونا خان جەمەتىنىڭ ۋەكىللىرىگە ئەمەس، چوڭ خوجىنىڭ ۋەكىللىرىگە تايىنىش ئىدى. غالدان ئاق تاغلىق خوجا ھىدايىتۇللانى مۇشۇنداق ۋەكىللىككە تاللىغان ھەم ئۇنىڭغا « ئاپپاق » دېگەن نامنى بەرگەن. غالداننىڭ بۇنداق قىلىشىدا مۇنۇ سەۋەبلەر بار: بىرىنچىدىن، ئاپپاق خوجىنى بۇرۇن دالاي لاما تونۇشتۇرغان؛ ئىككىنچىدىن، غالدان يەكەنگە ئاپپاق خوجىنىڭ تەلىپى بىلەن يۈرۈش قىلغان ۋە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان؛ ئۈچىنچىدىن، ئاپپاق خوجا ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى دېگەن ئورۇنغا ۋە ئىمتىيازغا ئىگە ئىدى؛ تۆتىنچىدىن، ئاپپاق خوجا ھەر يىلى 100 مىڭ سەر تەڭگە (بىر تەڭگە بىر سەر كۈمۈشكە

يۇقىرى قاتلام گۇرۇھىدىن تېخىمۇ كۆپ مەدەت ئېلىش ئۈچۈن، ئۇلپانىنىڭ بىر قىسمىنى لاساغا ئەۋەتكەن. ئاپپاق خوجا ئەلچى شامەشرەپ رەھىم بابا نەمەنگاننى ئىلىدا دائىمىي تۇرۇشلۇق ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتكەن. غالدان ئۇنى ئۆزىگە تارتىش ۋە يۈگەنلەش ئۈچۈن، قىزىنى ئۇنىڭ نىكاھىغا بەرگەن. ئاپپاق خوجا شۇ يول بىلەن ” بۆرىنى قوتانغا باشلاپ كىرىپ، قوزىنى يەم قىلىپ بەرگەن[1]“، يەكەن رايونىنى جۇڭغارلارغا بېقىندى قىلىپ قويغان. غالدان ئاپپاق خوجىنى جېنىنىڭ بارىچە قوغدىغان ۋە قوللىغان، ئاپپاق خوجىغا ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىملىرىنى تەيىنلەش ھوقۇقىنى بېرىپلا قالماستىن، يەنە ” (خوتۇنلار) كەنتىنىڭ دەۋاسىنى خوتۇنلار ئۆزى كېسىدۇ، ئاممۇى (خەلقنىڭ) ئەرزىنى بۇ يەردىكى ئالىي سوت بىر تەرەپ قىلىدۇ[2]“ دەپ يارلىق ئېلان قىلغان. جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ قانىتى ئاستىغا كىرىۋالغان ئاپپاق خوجا فېئودال خوجىلارنىڭ سىياسىي بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھاكىمىيىتىنى قۇرغان، يەكەن خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، جايلاردا دىن ئاساسىدا قانۇن چىقارغان، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن، قازى قۇززات (باش دىنىي سوتچى)، مىر ئەدلىيە (سوراقچى)، مۇستاپ (نازارەتچى) قويۇپ، شەرىئەت (ئىسلام قانۇنى) ۋە تەرىقەت (تەسەۋۋۇپچىلىق) ئاساسىدىكى فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويغان.

ئاپپاق خوجا باشچىلىقىدىكى ئىسھاقىيە ھۆكۈمرانلىرى قولىدىكى ھاكىمىيەتكە تايىنىپ، تەسەۋۋۇپچىلىقنى جېنىنىڭ بارىچە تەشەببۇس قىلىپ ۋە يولغا قويۇپ، سۇفىزمنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا مىسلىسىز ئۇلغايتقان، سۇلۇك ئاساسىدىكى دىنىي مۇراسىملارنى ئەۋج ئالدۇرغان. سۇلۇك ئەرەبچە «Suluk»نىڭ ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، يول دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ سۇفىزم ئىستىقامەتچىلىرىنىڭ ئۆزىنى تونۇش، ئاللاغا يېقىنلىشىش يولى.

---

① تارابى: «قەشقەر تارىخىدىن ئومۇمىي بايان»، چاغاتايچە قولىيازما.
② گولتۈونسكىي: «موڭغۇللارنىڭ ئويرات قانۇنلىرى»، 60 - بەت، 1880 - يىل، پېتېربۇرگ نەشرى.

ئاپپاق خوجا غالدان بەرگەن باش ۋالىيلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ يەكەندە تۇرغان، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى يەھيا قەشقەرنى سورىغان، باشقا شەھەرلەرنىڭ ھاكىم - بەگلىرىنى ئاپپاق خوجا تەيىنلەيدىغان بولغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، فېئودال خوجىلارنىڭ 77 يىل داۋام قىلغان، سىياسىي بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقى باشلانغان.

ئاپپاق خوجا ئابدۇرىشىت بىلەن قارىمۇ قارشى بولغانلىقتىن، بۇ خان بىلەن يېرىكلىشىپ قالغان ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىن بىلەن ئالاقە باغلىغان. ئۇ خوجا - پىرلىق سوپىتى بىلەن چاغاتاي ئەۋلادى بولغان خان جەمەتىگە كويئوغۇل بولۇپ، مۇھەممەد ئىمىننىڭ سىڭلىسى خانىم پاشانى نىكاھىغا ئالغان، بۇنىڭ بىلەن خوجا جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنى تېخىمۇ قانۇنلاشقان ۋە مۇستەھكەملەنگەن.

ئەلۋەتتە، ئاپپاق خوجا ھۆكۈمرانلىقىنىڭ تىكلىنىشى ئالدى بىلەن "مۇسۇلمانلارنى جۇڭغارلارنىڭ ئىدارە قىلىشىغا بېرىش "[1]نى شەرت قىلغان، ئۇ جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ۋەكىلى بولۇپ، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنى خوجايىن قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى قۇل قىلغان ۋە تالان - تاراج قىلغان. غالدان ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتكەندە، ئۇ نۇرغۇن كىيىم - كېچەك ۋە قىممەتلىك سوۋغىلارنى تەقدىم قىلغان. غالداننىڭ ئۆزىگە 4000 سەر تەڭگە ھەدىيە قىلغان، ھەر ئايدا شۇ مىقداردا تەڭگە ئەۋەتىپ تۇرۇشقا ۋەدە قىلغان، بۇ بىر خىل ئولپان تاپشۇرۇش ئادىتىگە ئايلىنىپ قالغان. بۇنىڭدىن باشقا، جۇڭغارلارغا ھەر يىلى 100 مىڭ سەر تەڭگە، 15 مىڭ چارەك بۇغداي ۋە باشقا ماددىي نەرسىلەرنى تاپشۇرۇشقا ۋەدە بەرگەن. بۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى " پۇقرالارنىڭ مەڭگۈلۈك بۇرچى[2]" دېگەن. جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىمۇ جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنى ئۆزلىرىنىڭ "ئاراباتۇ" (يانچى)سى دەپ قارىغان. ئاپپاق خوجا يەنە تىبەت

---

① چۇن يۈەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 6 - جىلد.
② مۇھەممەد ئاتىپ: «قەشقەر تارىخى» (تۈركچە)، 181 - بەت.

ئاتاپ دۇئا قىلىدۇ[1].»

ھەلقە تۈزۈپ سالىدىغان بۇنداق زىـكـىـر ـ سـامـا، روشـەنـكـى، « چۆرگىلەيدىغان دەرۋىشلەر » ياكى « ساما سالىدىغان دەرۋىشلەر » دەپ ئاتالغان مەۋلاۋىيىنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى ۋە تەسىرىدىن كەلگەن. بۇ خاتىرە ئىسھاقىيىنىڭ خوجىزمنى « ئاددىيلاشتۇرۇش » ئاساسىدا شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. « ئاددىيلاشتۇرۇش »، « چەكلەش » دېمۇ چۈشەندۈرۈلىدۇ. « خوجىزم » نەقشىبەندىيىنىڭ ئىستىقامەت قائىدىسى. بۇ مەزھەپ خوجىنى ئۇستاز قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئەقىدىسى « خوجـــزم » دەپ ئاتالغان. «ئاددىيلاشتۇرۇلغان خوجىزم » مۇرەككەپلىكتىن ئاددىيلاشتۇرۇلغان خۇپىيە ئىستىقامەت ئەقىدىسى ۋە قائىدىسى دېگەن سۆز. بۇ سۆز ئىسھاقـــيە ئىسلاھاتىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ كۈندۈزى ھەرىكەت قىلىدىغان ۋە ئۈنلۈك ئوقۇيدىغان ئالاھىدىلىكى خۇپىيەنىڭ ئەكسى بولۇپ، جەھرىيە (جەھرىيە ئەرەبچە ئاشكارا، ئاۋازلىق دېگەنلىك بولىدۇ)نىڭ ئاشكارا، ئاۋازلىق ئوقۇش ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ئىسكىيە مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى 48 ـ يىلى (1620 ـ يىلى) شىنجاڭغا تارقالغان ئىشانىيە مەزھىپىنى كۆرسىتىدۇ. ئىشانىيە ئىشاننىڭ تەسىر دائىرىسى دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇ ئىشان كالاننى پىركامىل قىلغان ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان مەزھەپ تەشكىلى. ئىشانىيىنىڭ پائالىيەت ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

« مەزكۇر مەزھەپ سۇفىزمنىڭ يادرولۇق ماھىيىتىنى بايان قىلىشتا نامازنىلا ئاساس قىلىدۇ. تەركىدۇنيالىقنى، يەنى پانىي دۇنيادىن كېچىشنى، ئۆي تۇتماسلىق، خوتۇن ئالماسلىق، بالا تېپىپ نەسىل قالدۇرماسلىق، بىر يەرنى ماكان تۇتماسلىق، بېشى قايغان يەردە يۈرۈش، دۇنيانى كېزىشنى تەرغىپ قىلىدۇ، كۈندە تاپقاننى يەپ تۈگىتىشنى، ئەتىگە قالدۇرماسلىقنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇلار توپلىشىپ ياكى ئايرىم ياشىغاندا چىلىم ـ سەيخانە تەييارلاپ، نەشە چېكىشنى ئىبادەت، دەپ قارايدۇ، شۇنداق قىلغاندا، ئاللا ئىگەمگە بولغان

[1] يۈسۈپبەگ: «ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى».

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، " سۇلۇك "كە قاتناشقاندىلا، ھەقىقەتكە يەتكىلى بولىدۇ، لېكىن سۇلۇك ئۇچۇن چوقۇم بىر ئۇستاز، سۇلۇك باشلىقى بولۇشى كېرەك، ئېتىقادچىلار ئۇ ئۆگەتكەن " پىكىر " (ئويلاش)، " زىكىر " (زىكىر ئوقۇش) ۋە " ساما " (ساما سېلىش)غا ئوخشاش بىر قاتار ئىستىقامەت ئۇسۇلى ۋە قائىدىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدىلا شەرىئەت، تەرىقەت، ھەقىقەت ئارقىلىق ئاللانىڭ دەرگاھىغا بارالايدۇ①.

17- ئەسىردە شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى تەسەۋۋۇپچىلىقىدا تۆت سۇلۇك بولغان. ئۇلارنىڭ نامى ۋە دىنىي پائالىيەت جەھەتتىكى گەۋدىلىك ئالاھىدىلىكى تۆۋەندىكىچە:

1. ئىنەكىيە. ئۇلار كېچىدە ئىبادەت قىلىدۇ، ئاۋازىنى چىقارماي ئىچىدە ئوقۇيدۇ؛

2. ئىسھاقىيە. ئۇلار كۈندۈزى ئىبادەت قىلىدۇ، ئاۋازىنى قويۇپ بېرىپ ئوقۇيدۇ؛

3. داۋانىيە. ئۇلار جۈمە كۈنى ئىبادەت قىلىدۇ، ئاخشىمى باشلاپ، پەيتىسى سۈبھىگىچە داۋاملاشتۇرىدۇ؛

4. ئىسكىيە. ئېتىقادچىلار نەشە چېكىپ ئىبادەت قىلىدۇ.

يۇقىرىقى تۆت سۇلۇك ئىچىدە ئىسھاقىيە بىلەن ئىسكىيەنىڭ تەسىرى ئەڭ چوڭ. ئىسھاقىيە 17- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تارقىلىپ كىرگەن، ئىسھاق خوجىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىر گۇرۇھ. خاتىرىلىنىشىچە، " خوجىلار تەقدىسىنى مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى ئىسھاق ئاددىيلاشتۇرغان، شۇڭا ئىسھاق تەقدىسى ئىسھاقىيە دەپ ئاتالغان. بۇ مەزھەپ يەكەننى پائالىيەت مەركىزى قىلغان. ئۇلارنىڭ ئىبادەت ئۇسۇلى شۇكى، سوفىلار كۈندۈزى ھەلقە تۈزۈپ ئولتۇرۇپ 〈قۇرئان〉 ئوقۇيدۇ، ئاندىن مۇناجات ئوقۇيدۇ، شۇنىڭغا ئۇلاپ ساماغا چۈشىدۇ، ئاي - ھاي... دەپ يىغلاپ، ئۆتكەن مازايىي - ماشايىقلارغا

---

① ھاجى نۇرھاجى: «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق (سۇفىزىم) نىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 1987 - يىل 3 - سان.

مۇناسىۋەت بار ئىدى. ئۇنىڭ شىنجاڭدا ئۇدۇم قالدۇرۇش سىستېمىسى مۇنداق: ھاجى مۇھەممەد يۇسۇپ — ھىدايىتۇللا (ئاپپاق خوجا) — خوجا يەھيا — خوجا ئەھمەد. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ تەشكىلگە ئاپپاق خوجىنىڭ ئىنىسى كارامەتنىڭ نەسەبىدىكى خوجىلار ۋە كەن خوجىمۇ كىرىدۇ. كارامەت نەسەبى مەزھەپ باشلىقىدىن ۋارىسلىق ھوقۇقىنى ئالالماي، بېقىندى ئورۇندا قالغان. كەن خوجىنىڭ ئەۋلادى بولمىغاچقا نەسلى قۇرۇغان.

مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان خوجىلارنىڭ رەھبەرلىكى ۋە كونتروللۇقىدا، سۇلۇك تەشكىلى تەسەۋۋۇپچىلىقنى تارقىتىدىغان، ھەرقايسى گۇرۇھلارنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىدىغان، فېئودال خوجىلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان مۇھىم قورال بولۇپ قالغان.

ئاپپاق خوجا چوڭ ئوغلى يەھيانى ئېلىپ قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، سۇفىزم ئەقىدىسىنى تارقاتقان. دىنىي تەرغىبات - تەشۋىقات ئاساسىدا قەشقەر، يەكەن، تۇرپانلاردا خانىقا سالدۇرغان. رىۋايەتكە قارىغاندا، " ئاپپاق خوجا ئاز كەم 100 مىڭ كىشىنى ئۆز مەزھىپىنىڭ ئېتىقادىغا بەيئەت قىلدۇرغان"، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ چەت ئەللەردىمۇ نۇرغۇن مۇرتلىرى بار ئىدى، ئۇلار شۇ يەرلەردىن ئۆشرە ئالاتتى. بۇ چاغدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئاپپاق خوجىنىڭ مۇرتى 300 مىڭدىن ئاشقان، ئۇلارنىڭ بۇ "ئەۋلىيا"غا بولغان چوقۇنۇشىمۇ چېكىگە يەتكەن.[①]

ئىشانلارغا ئەسەبىيلەرچە چوقۇنۇشتا، مازار تاۋاپ قىلىشمۇ تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ خەقنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلىشتىكى مۇھىم ۋاستىسى بولۇپ قالغان. ئاپپاق خوجا مازار تاۋاپ قىلىشنىڭ ئەڭ چوڭ تەشەببۇسچىسى.

---

① رىۋايەتكە قارىغاندا، ئاپپاق خوجا" ھەددى - ھېسابسىز كارامەت كۆرسەتكەنمىش". چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرى ئىسلام دىنىدىكى سۇفىزم تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ " كارامەتلىرى "، يەنى ئاللا " ئالاھىدە ئەزىزلەپ ئاتا قىلغان مۆجىزە كۆرسىتىش كۈچى "نى يەكۈنلىگەن. زوكۇتو: «XVIII - XIX ئەسىرلەردىكى شىنجاڭ جەمئىيىتى ئۈستىدە تەتقىقات»، 2 - قىسىم، 663 - بەت. شىنجاڭدىكى خوجىلار توغرىسىدىكى تەزكىرە، ئەسەر، تارىخىي ماتېرىياللاردا قەشقەردىكى خوجىلار توغرىسىدا يۇقىرىقى " مۆجىزە "گە ئوخشايدىغان خاتىرىلەر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلار ئوتنى يۇتالايدىغان، جاھانغا تۆۋرۈك بولىدىغان " خىزىر " دەپ كۆككە كۆتۈرۈلگەن. بۇ ئۇچىغا چىققان بىمەنىلىك.

سىغىنىشنى ئىپادىلىگىلى بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىك مۇرىتلىرى ئۇزۇن چاچ قويۇش، جەندە كىيىپ ساراڭلار سىياقىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشنى ئاللا ئىگەمگە بولغان ئاشىقلىق، شۇنداق قىلغاندا، ئاللاغا يېقىنلاشقىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇلار مۇرىت قوبۇل قىلغاندا، قول بەرگۈچىلەرگە ئاۋۋال تۆۋىنامە يازدۇرىدۇ، ئۆزلىرىگە شەرتسىز بويسۇنۇشنى، ھەممە ۋاقىت پىر - ئۇستازنى ئويلاش تەرىقەت يولى دېگەن قائىدىنى ئۆگىتىدۇ. تەرىقەت ئەقىدىلىرىگە ئەمەل قىلىپ، ياخشىراق ئىبادەت قىلغانلارنى ئۆزلىرىگە ئىز باسار قىلىپ ئۆستۈرۈپ، جايلاردا مۇرىت توپلاپ، تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن قايتۇرىدۇ①.»

ئىشقىيە سوپى، دەرۋىش، دىۋانە قاتارلىق ئاشىق ۋە دەرۋىشلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ مەزھەپ تەشكىلىي جەھەتتە سوپىزمنىڭ ئالاھىدىلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئىبادەت ئۇسۇلىدىمۇ "نەشە چېكىپ ئىبادەت قىلىش"تەك بىدئەت قىلىقلارنى يۇقتۇرۇۋالغان.

ئىسھاقىيە بىلەن ئىشقىيەگە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ھەر قايسى نەسەبتىكى خوجىلار رەھبەرلىك قىلغان، ئىسھاقىيە ئىشقىيەنى پىر - ئۇستاز قىلغان، تەرىقەت جەھەتتە ئۇنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى مەۋلانە لۇتپۇللا ۋاسىتىچىلىك قىلغان، ئىسھاقتىن كېيىن ئۇنىڭ شاگىرتى مۇھەممەدخان بىلەن ئۇشتۇر خەلىپە خوجا يەھيانىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللاغا ئۇدۇم قىلىپ بەرگەن، ئەبەيدۇللادىن كېيىن مەزكۇر جەمەت ئىچىدە ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالغان.

ئىشقىيە ئىشان كالاننى پىر - ئۇستاز قىلغان، ئىلمىي تەرىقەت جەھەتتە ئىشان كالاننىڭ چوڭ ئوغلى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇخارا خانلىقىدىكى ئىشانلارنىڭ باشلىقى قاسىم مۇھەممەد يۈسۈپكە ئۇدۇم قالدۇرغان. شۇڭا، قاسىم بىلەن مۇھەممەد يۈسۈپ ئوتتۇرىسىدا ئاغا - ئىنىلىق ۋە ئۇستاز - شاگىرتلىق

---

① ھاجى نۇرھاجى: «ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىق (سوپىزم) نىڭ شەكىللىنىشى، تارقىلىشى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدا».

قويۇلغان. تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ بۇ خىل تەشۋىقاتى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

لېكىن، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئىتىگە بەدىلىگە تىكلەنگەن ئاپپاق خوجا ھاكىمىيىتى تار سىياسىي، دىنىي گۇرۇھ مەيدانىدا تۇرۇپ، قارشى گۇرۇھ بىلەن ئۆچەكىشىش، قارشى گۇرۇھتىن ئۆچ ئېلىش مەقسىتىدە ئىش قىلغان. ئاق تاغلىقلار قارا تاغلىقلارنى دەھشەتلىك باستۇرۇش ھېسابىغا تەرەققىي قىلغان. يەكەن خانلىقى مۇنقەرز بولغان ۋە ئاپپاق خوجا ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان مەزگىلنىڭ بېشىدا، قارىمۇ قارشى ئىككى گۇرۇھنىڭ زىددىيىتى ۋە توقۇنۇشى جەمئىيەتنىڭ ھەممە قاتلاملىرىغا كېڭەيگەن. قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ئىسھاق گۇرۇھىدىكىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش ۋە ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش ۋەقەلىرى داۋاملىق يۈز بەرگەن. يېزىلار ۋە چەت - ياقا جايلاردا بۇنداق دىنىي زىيانكەشلىك ئۇزاققىچە داۋام قىلغان. قارشى تەرەپتىكى سوپىلار بۇ بالايىئاپەتتىن قېچىپ، كېيىنى - كەينىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا، بەدەخشان، كەشمىر، كانجۇت قاتارلىق جايلارغا سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەن. كەسكىن گۇرۇھۋازلىق كۈرىشىدە ھەتتا سۈننى مەزھىپىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غەيرىي ئىشانىيە سوپىلىرىمۇ زەربە بېرىش ئوبيېكتى بولۇپ قالغان. دىنىي، سىياسىي زىيانكەشلىكتىن باشقا، ئىقتىسادىي جەھەتتە ئاپپاق خوجا ئەسلىدە ئۆز ئائىلىسىگە تەۋە بولغان يەر - زېمىننى، ئاساسەن قەشقەر بەشكېرەم، قارا ساقال، ياغدۇدىكى يەرلەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن سىرت، ئىسھاق نەسەبىدىكى خوجىلارنىڭ يەر - زېمىننى، يەنى قەشقەردىكى پەيزىۋات، يەكەندىكى توققۇز كەنت (يەكەننىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى توققۇز كەنت)، خوتەندىكى ئاق ساراي، ئاقسۇدىكى ئاقيا (ھازىرقى ئۇچتۇرپان)نى ئىگىلىۋالغان. ئاق تاغلىق خوجىلار كۆپلىگەن ئېكىنزارلىقلار ۋە يانچىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، يەلكى دىنىي ئورۇنلارغا تەۋە ۋەخپە يەر، ۋەخپە مۈلۈكلەرنىمۇ مونوپول قىلىۋالغان. بەزى چەت ئەل تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا،

ئۇ دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپنىڭ قەبرىسىگە مۇتەۋەللى بولغان، بۇ ۋەزىپە ئۇنىڭ خانلىق ئورنىنىڭ ئالدىغا قويۇپ ئىستىلاتتى ھەم ئاتىدىن بالىغا مىراس بولۇپ قالاتتى. مۇھەممەد يۈسۈپ مازىرى قەشقەرنىڭ ياغدۇ دېگەن يېرىدە، بۇ يەر ئەسلىدە پادىشاھ ئاتقىن دېگەن كىشىنىڭ يېرى ئىدى. مۇھەممەد يۈسۈپ قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، پادىشاھ بۇ يەرنى ئۇنىڭغا دىن تارقىتىش سورۇنى قىلىش ئۈچۈن ھەدىيە قىلغان. بۇ يەردە مەدرىس، قەبرە، مېۋىلىك باغ، دەل - دەرەخ بولۇپ بەش پاتمان (بەش پاتمان ئۇرۇغ چېچىلىدىغان يەر دېمەكچى، بىر پاتمان تۆت دادەن بەش كۈرە) كېلەتتى. كېيىن يەنە ئەتراپىتىكى ئون پەرسەخ (ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، بىر پەرسەخ 6.24 كىلومېتىر كېلىدۇ) يەر ھەدىيە قىلىنغان.

ئاپپاق خوجا دادىسىنىڭ جەسىتىنى شۇ يەرگە دەپنە قىلىپ، " ھەزرەت مازىرى " دەپ نام بەرگەن، كاتتا قۇرۇلۇش قىلغان، گۈمبەزنى ئىككى قېتىم ياسىتىپ، ئىشانىيەنىڭ تاۋاپگاھىغا ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى ئەڭ مۇھىم بىناغا ئايلاندۇرغان. ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇمۇ شۇ يەرگە قويۇلغان. " ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسىگە يېزىلغان 17- ئەسىردىكى ئەڭ مەشھۇر مازار — ئاپپاق خوجا مازىرى①" ئەنە شۇ. رىۋايەتكە قارىغاندا، ئاپپاق خوجا ھايات ۋاقتىدا ياساتقان ئىشىك بېشىدا بىر كۇپلېت پارسچە نەزمە بارمىش. ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى مۇنداق: غەيرىي ئەرەب كەبىسى — مازارنى تاۋاپ قىلسا، كەبىنىڭ ئۆزىنى تاۋاپ قىلغانغا ئوخشاش بولىدۇ، مازارنىڭ توپىسىنى كۆزىگە سۈرتكەن كىشى ئۆمرىدە قىلغان جىمى گۇناھىدىن خالاس بولىدۇ، بۇ توپا كۆزدىكى چاڭ - توزاننى تازىلايدۇ، نىيەت - ئىقبالىنى پاكلايدۇ. بۇ نەزمىدە ئاپپاق خوجىنىڭ مازىرى كەبە بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇلۇپ، " غەربىي ئەرەب كەبىسى " دېيىلگەن، بۇ مازارنى تاۋاپ قىلىش ئىسلام دىنىدىكى بەش پەرزنىڭ بىرى بولغان ھەج قىلىشنىڭ ئورنىغا

① «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 4 - توم، (ئىنگلىزچە نەشرى) دىكى ۋىليام بارتولد يازغان «قەشقەر».

ئاپپاق خوجىنىڭ فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقى ۋە تەسەۋۋۇپچىلىق ئىدىيىسىنىڭ چىرمىشى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى ئۈچۈن چوڭ ئاپەت بولغان. يەكەن خانلىقىنىڭ ئابدۇرىشىتخان دەۋرىدە (1570 ـ 1593 ـ يىللار) ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرى گۈللەنگەن ۋە روناق تاپقانىدى، ئۇ چاغدا يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى مەدرىس مائارىپى ئاساسىدا، مەدەنىيەت، ئىلىم ـ پەن تەرەققىي قىلغان، بۇ جايلاردىكى "رەشىدىيە مەدرىسى"، "خانلىق مەدرىس"لەر دىن، ئەدەبىيات، تارىخ، ئاسترونومىيە، ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەر بويىچە ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات مەركىزىگە ئايلانغان، ئىستانبۇل، ئىران، ئىراق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن كۆپلىگەن كىشىلەر بۇ يەرگە ئوقۇشقا كەلگەنىدى، قەشقەردىكى تۆشۈك تاغ رەسەتخانىسىمۇ خېلى داڭلىق ئىدى. لېكىن، ئاپپاق خوجا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، بۇ رەساتخانا بۇزۇپ تاشلانغان، باشقا ئىلىم مەركەزلىرىمۇ سوفىلارنىڭ ئىستىقامەت قىلىدىغان سورۇنىغا ئايلاندۇرۇلغان. قەشقەردىكى خانلىق مەدرىستە ساقلانغان نۇرغۇن كىتاب ۋە ئەسەرلەر كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئۇ ۋاقىتتا كەڭ تارقالغان «دىۋان رەشىد»، «رەشىد غەزەللىرى»، «چالىش نەزمىلىرى»، «دىۋان قىدىرى» ۋە ئاتاغلىق ئايال شائىر ئامانىسا نەفىسى يازغان «دىۋان نەفىسى» قاتارلىق داڭلىق ئەسەرلەرمۇ كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن ئالىم، تەرجىمان، تېۋىپ، سەنئەتكارلىرى يا چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلىنغان، يا تۈرمىگە تاشلانغان ۋە ياكى مەيدان، پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، سوفىزمچە ئەسەر يېزىشقا مەجبۇر قىلىنغان، شۇنىڭ بىلەن "شىنجاڭدا ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىر ئەسىرگە يېقىن توختاپ قېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان."①

① ئەنۋەر بايتۇر: «ئاپپاق خوجا توغرىسىدا قىسقىچە بايان»، «مىللەتلەر تەتقىقاتى»، 1982 ـ يىل 5 ـ سان.

يالغۇز " قەشقەردىكى ئاپپاق خوجا مەسچىتلىرىنىڭ ۋەخپە يەرلىرى 43 مىڭ 470 موغا، تۈگمەنلىرى 48گە، قورۇقى 15كە يەتكەن[1]." دىنىي فېئودال خوجىلارنىڭ زور قورۇق ئىگىلىكى شەكىللەنگەن. ئۇلار جۇڭغارلارغا تۆلەيدىغان ئولپاننى ئۇستىلىق بىلەن باج قىلىپ چىچىپ، خەلقنىڭ گەردىنىگە ئارتقان. يەر بېجى، تۇياق بېجى، باغ بېجى، دەل - دەرەخ بېجى، سۇ بېجى ۋە باشقا باج - سېلىقلار 20 نەچچە خىلغا يېتىپ، ھەر مىللەت خەلقىگە ئېغىر يۈك بولۇپ قالغان. " جۇڭغارلارنىڭ ئاگچىلىرى (جۇڭغارلارنىڭ ئەمەل نامى) ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ بېجىنى يىغىشقا قويۇلغان، ئۇلارنىڭ بۇيرۇقى پۈتۈن ئەلنى تىترەتكەن[2]." " جۇڭغارلار زوراۋانلىق قىلغان مەزگىلدە، مۇسۇلمانلار كۈزلۈك يىغىمدىن كېيىن باج يىغقىلى كېلىدىكەن، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغان، ھەر بىر ئەر كىشىنى بىر ئۆيلۈك ھېسابلاپ، ھەر بىر ئۆيلۈكتىن بازار كۈنى بىر قېتىمدا بىر ماتا ياكى بىر نەچچە پارچە قوي تېرىسى ئالىدىكەن، بىر پارچە تېيىن تېرىسىنى بىر يىلغا ھېسابلايدىكەن، تېرىق، قوناق، پۇرچاق، بۇغداي...لارنى ئاۋۋال تەڭ ئورتاق تەقسىم قىلىدىكەن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇندىن بىر ئۆشرە دەپ ئېغىر باج ئالىدىكەن. توپ بېشلىرىنى ئەۋەتىپ، كالا، مەي، ئاياللارنى ئېلىپ كېتىدىكەن، ئالمايدىغان نەرسىسى يوق ئىكەن، ئازراق دىتىغا ياقماي قالسا، چاپارمەنلىرىنى ئەۋەتىپ زورلۇق بىلەن بۇلاپ كېتىدىكەن[3]."

بۇنىڭغا سېلىشتۇرما بولىدىغىنى شۇكى، ھۆكۈمران خوجىلار ئەيش - ئىشرەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگەن. ئاپپاق خوجا خانىم پاشا بىلەن توي قىلغاندا، " پەيغەمبەرنىڭ ھېممىتىگە تەشەككۈر ئېيتىش ئۈچۈن "، " نەزىر قىلغان[4]" ، " 40 مىڭ قوي، 30 مىڭ كالا ئۆلتۈرگەن، 30 مىڭ ئات سوۋغا قىلغان[5]."

---

① مەھمۇد چوراس: «تاۋارىخ» (رۇسچە تەرجىمىسى)، 32 - بەتتىكى 27 - ئىزاھ.
② زېلڭ ۋېنۇۋ: «جۇڭگونىڭ غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلىش تارىخى»، 270 - بەت.
③ چۈن يۈەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 7 - جىلد.
④ «چوڭ خوجا تەزكىرىسى».
⑤ «تەزكىرە ئۆل ھىدايەت».

يەكەن شەھرىنىڭ ھاكىمى مۇھەممەد شاھباي جوڭغارلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى قەتل قىلماقچى بولغاندا، جوڭغارلارغا يېقىنلارنىڭ كاتتىسى پولات ئۆلۈمگە تەن بەرمەي، ئاستىرتتىن ئاپپاق خوجا بىلەن بىرلىشىپ توپىلاڭ قوزغاپ، مۇھەممەد شاھباينى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان. ئاپپاق خوجا پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئاقسۇغا قېچىپ بېرىپ، خۇدابەردى سۇلتاندىن پاناھ تىلىگەن، لېكىن ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، خۇدابەردى باستۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاپپاق خوجا چوڭ ئوغلى يەھيانى ئېلىپ، جوڭغارلارنىڭ كونتروللۇقىدىكى قۇمۇل ۋە تۇرپانغا قاچقان. كىشىلەر خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ گۇم بولغانلىقىنى ئالقىشلىغان، قارا تاغلىق سوپىلار ئاپپاق خوجىنىڭ دادىسىنىڭ قەبرىسى — ھەزرەت مازىرىنى چېقىپ تاشلىغان.

مۇھەممەد ئىمىن تەختكە چىققاندىن كېيىن، جوڭغار خانلىقى ئەۋەتكەن ئەمەلدارلارنى قوغلىۋەتكەن، جوڭغار خوجايىنلىرىغا بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى ئۈزگەن، ئىلىغا شەخسەن ئۆزى لەشكەر تارتقان. لېكىن، قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار يەنە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، مۇھەممەد ئىمىننىڭ ھەربىي ھەرىكىتىگە كاشىلا سالغاچقا، ئۇ ئەسكەرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. ئۇ چېكىنگەندە غالدان ئەسكەر ئەۋەتىپ قوغلىغان، ئۇ قېچىپ قەشقەرنىڭ جەنۇبىدىكى بىر جىلغىغا بارغاندا، ئۆز ئادىمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاپپاق خوجا يېڭىباشتىن تەختكە چىقىپ، جوڭغار خانلىقىغا بولغان بېقىندىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ئۇ يەكەندە قارا تاغلىقلاردىن رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆچ ئالغان. خوجا شۇئەيپ بىلەن دانىيال خوجا كەشمىرگە قېچىپ كەتكەن. ئاپپاق خوجا قارا تاغلىقلارنى تۈپ يىلتىزىدىن يوقىتىش ئۈچۈن، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ پەيزىۋات، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى يەرلىرىنىڭ ئىجارىسىدىن بىر قىسمىنى ئالتۇنلۇقۇمدىكى خوجا يەھيانىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىشقا ئىشلەتكەن، قالغان قىسمىنى يەم قىلىپ، كەشمىرگە قېچىپ كەتكەن پىرىڭلارغا ئەۋەتىپ بېرىڭلار، دەپ قارا تاغلىق سوفىلارغا بەرگەن ھەم ئۇلارغا قايتىپ كەلسۇن،

2- بۆلۈم سىياسىي ۋەزىيەت مالىمان بولغان يىللار

ئاپپاق خوجا ھۆكۈم سۈرگەن 10 يىلدا، يەكەن رايونىدا مىللىي زىددىيەت، سىنىپىي زىددىيەت ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقان. جوڭغار ئاقسۆڭەكلىرى ياۋۇزلارچە بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان، فېئودال خوجىلار خەلقنى قاتتىق ئېزىپ ۋە ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپ، زار - زار قاقشاتقان. بۇ مەزگىلدە ھەر قايسى سىياسىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇش بۇژغۇنلىرى ئاپپاق خوجا ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش رولىنى ئوينىغان. كاڭشىنىڭ 29 - يىلى (1690 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئۇلانبۇتۇڭدا غالدانىنىڭ ئەسكەرلىرىنى قاتتىق مەغلۇپ قىلغان، ياندۇرقى يىلى غالدانىڭ كۈچلۈك رەقىبى سېۋىن ئارابدان تۇرپاندىن كۇچاغىچە بولغان رايونلارنى ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان. جوڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ كاڭشىنىڭ 31 - يىلى (1692 - يىلى) قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ھەببۇللا خوجا باشلامچى بولۇپ قاغىلىق، پوسكام، يېڭىسار قاتارلىق جايلاردا قوزغىغان قوزغىلاڭ جايلاردىكى خەلقلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئاق تاغلىقلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە تەسىر كۆرسەتكەن، يەرلىك پۇقرالار تېزلىكتە قوزغالغان، ئاپپاق خوجىنىڭ قولىدا ئاستانە يەكەنلا قالغان، ئاقسۇ، قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلار ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان، يەكەن يالغۇز - يېتىم شەھەرگە ئايلىنىپ قالغان. بۇ چاغدا ئاپپاق خوجىنىڭ خوتۇنىنىڭ تاغىسى، تۇرپاندا تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتكەن مۇھەممەد ئىمىن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاغدىن چىقىپ كۇچا، ئاقسۇدىن ئۆتۈپ يەكەنگە بارغان. ئۇ غالدانغا ئىتائەت قىلمىغاچقا، ئامما ئىچىدە مەلۇم ئابرويغا ئىگە ئىدى، يەرلىك قۇرۇلتاي ئۇنى خان قىلىپ تىكلىگەن، ئاپپاق خوجا ئورۇن بوشىتىپ چۈشۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. جوڭغارلارنى قاتتىق ئۆچ كۆرىدىغان يەكەندىكى خان جەمەتى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۆتىۋەرلىرى تاشقى دۈشمەنگە سېتىلغان خائىنلاردىن ھېساب ئېلىشقا باشلىغان.

بۇ چاغدا جۇڭغارلاردىن قەشقەردە تۇرۇشلۇق چاغانتاش يەھيا بىلەن كېلىشەلمەي، قەشقەردە ھەربىي ئۆزگىرىش قوزغىغان. خانىم پاشا چاغانتاش بىلەن يەھيانىڭ توقۇنۇشىدىن پايدىلىنىپ، يەھيانى ئۆلتۈرگۈزگەن، يەھيانىڭ ئۈچ ئوغلىدىن ئىككىسى ئۆلتۈرۈلگەن، 3 - ئوغلى خوجا ئەھمەد تۆشۈك تاغدىكى بىر غارغا مۆكۈنۈۋېلىپ قۇتۇلۇپ قالغان. بۇ قېتىمقى ۋەقەگە چېتىلىپ يۈزلىگەن ئادەم ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يەكەننىڭ ھاكىمى شاھ سەئىد، قەشقەرنىڭ ھاكىمى مۇھەممەد ئىمىنلەرمۇ بار ئىدى، ھەتتا خانىم پاشانىڭ بىر تۇغقان سىڭلىسى بەخلەندۇمۇ يەھيانىڭ خوتۇنى بولغىنى ئۈچۈن قايناۋاتقان ياغقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن، شۇنىڭ بىلەن خانىم پاشا " جاللات خانىم " دەپ نام ئالغان.

بۇ ۋاقىتتا ئابدۇرىشىتخاننىڭ 2 - ئوغلى مۇھەممەد مۆمىن يەنى ئاقباشخان ئاق تاغلىق ھۆكۈمرانلار ئىچىدىكى بېغىلىقتىن پايدىلىنىپ توپىلاڭ قوزغاپ، يەكەنگە بېسىپ كىرگەن، " خانىم پاشا بەگلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھ خوجىمۇ سۇفىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن[①]. " ئاقباشخان يەكەن شەھرىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى خان دەپ جاكارلىغان. ئۇ ئاپپاق خوجا ئائىلىسىنىڭ يەكەندىكى ئەزالىرىنى ھىندىستانغا سۈرگۈن قىلغان، ئاق تاغلىقلارنىڭ ئەسەبىي ئېتىقادچىلىرىنى قانلىق باستۇرغان. 1000 دىن ئارتۇق دەرۋىش ۋە سۇفىنى قولغا ئېلىپ، شەھەر دەرۋازىسىدىكى توگمەن بېشىغا ئېلىپ چىقىپ، نەيزە سانجىپ ئۆلتۈرگەن ھەم ئۇلارنى بىر - بىرلەپ بوغۇزلاپ، ئۇلارنىڭ قېنى بىلەن بويالغان توگمەن سۈيىدە ئۇن تارتقۇزۇپ يېگەن.

ئاقباشخان يەكەنلىكلەرنىڭ دىنىي تەسىرىدىن پايدىلىنىپ ئاق تاغلىقلار بىلەن ئۈزەڭگە سوقۇشتۇرۇش ئۈچۈن خوجەندكە قېچىپ كەتكەن دانىيال خوجىغا مۇنداق تەكلىپ خېتى يازغان:

---

① نامەلۇم ئاپتورنىڭ ئەسىرى «قەشقەر تارىخى». «بارتولد ئەسەرلىرى»، رۇسچە نەشرى، 8 - توم، 189 - بەت، موسكۋا، 1973 - يىل نەشرى.

" مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىرىنى بىرلىكتە باشقۇرايلى " دەپ خەت ئەۋەتكەن. شۇئەپ بىلەن دانىيال خوجا ئالدىنىپ قايتىپ كەلگەن. تىزناپ دەرياسىنىڭ بويىغا كەلگەندە، شۇئەپ سۈيىقەستكە ئۇچراپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، دانىيالنى قايتۇرۇۋېتىپ، ئۆزى ماڭغان، نەتىجىدە ئاق تاغلىق سوپى - دەرۋىشلەردىن 400 كىشى يېتىپ كېلىپ، شۇئەپنى چاناپ ئۆلتۈرۈپ، جەسىتىنى تاغارغا سېلىپ تىزناپ دەرياسىغا تاشلىۋەتكەن، دانىيال خوجا بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجەندكە قېچىپ كەتكەن.

ئاپپاق خوجا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن ھەزرەت مازىرىنى بۇيرۇق چۈشۈرۈپ قايتا ياساتقان، چوڭ ئوغلى يەھيانى قۇرۇلۇشنى نازارەت قىلىشقا قويغان، نۇرغۇن ھاشارچى ۋە ئۇستا - ھۈنەرۋەنلەرنى توپلىغان، يېرىم يىل ۋاقىتتا 10 مىڭ سەر تەڭگە سەرپ قىلغان: رىۋايەتكە قارىغاندا، قەبرىنىڭ گۈمبىزى ئۈچ قېتىم بۇزۇپ ياسالغانمىش. بۇ قۇرۇلۇشنى ياساشتا، يوقسۇل پۇقرالارغا ئېغىر ئالۋاڭ - ياساق سېلىنغان. ھىجرىيە 1105 - يىلى 7 - ئاينىڭ بېشىدا، يەنى مىلادى 1694 - يىلى 2 — 3 - ئايلاردا ئاپپاق خوجا ئۆلگەن. ئۇنىڭ جەسىتىنى ئاق تاغلىق سوپىلار يېڭى قەبرىسىگە قويغان. بۇ چاغدا ئاپپاق خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى يەھيا قەشقەردە، ئۆگەي ئانىسى خانىم پاشا ئۆزىنىڭ ئوغلى مەھدى خوجا بىلەن يەكەندە تۇراتتى. خانىم پاشا قارا نىيەت خوتۇن بولۇپ، مەن چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خان جەمەتى، خان بىلەن قانداش، ھۆكۈمدار بولۇشقا لاياقەتلىك، دەپ قارايتتى. يەھيانىڭ گۈپپاڭچىلىرى خانىم پاشانىڭ يەكەندە تۇرۇشىغا قارشى ئىدى، ئۇلار يەھيانى ئاپپاق خوجىنىڭ قانۇنىي ۋارىسى سۈپىتىدە يەكەنگە بېرىپ تەختكە ئۆلتۈرۈشقا قۇتراتقان. خانىم پاشا يەھيا ئاپپاق خوجا مازىرىنى يوقلاشقا بارغاندا ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ، قىلىچۋازلارنى بۆكتۈرمە قىلىپ قويغان، يەھيا تۇيۇپ قېلىپ قېچىپ كەتكەن. بۇ ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشىدە خانىم پاشا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىگەن ۋە يەكەنگە بېرىپ مەھدى خوجىنى تەختكە ئولتۇرغۇزغان، مەرتىۋىسىنى " پادىشاھ خوجا " قىلىپ بەلگىلەپ، ئۆزى ۋەلىئەھد بولغان.

ئۇيرانلارنىڭ ئاقسۇ، كۇچادىكى قوشۇنلىرىنى باشلاپ يەكەنگە بېرىپ، ئارزۇ مۇھەممەدنىڭ قوشۇنلىرىنى قوغلىۋەتكەن. " يەكەن خاننى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى نۇرغۇن ئەمىرلىرىنى ئېلى ۋادىسىغا ئېلىپ كەلگەن①. " قىرغىز قوشۇنلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سېچى ئارۋىدان يەرلىك ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى يەكەن، قەشقەر، خوتەننىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىگەن، لېكىن يەنىلا ئاق تاغلىق خوجا ئەھەتنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتىپ، " مۇسۇلمانلار رايونىدىكى شەھەرلەرنىڭ ئىشلىرىغا باش مۇئەككەل قىلغان②" .

بىراق، جۇڭغارلار ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، قىرغىزلارنىڭ باشلىقى ئارزۇ مەھەممەد بەگ يەنە ئەسكەر باشلاپ كېلىپ قەشقەر، يېڭىسارلارنى ئىشغال قىلغان ھەم يەكەنگە يۈرۈش قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قىرغىزلارغا ئەگىشىپ قېچىپ چىقىپ كەتكەن بىر تۈركۈم كۇچلۇك ئاتامانلار (بەگ، بېيلار) يەكەن شەھىرىگە قايتىپ كىرگەن، ئۇلار شەھەر ئىچىنى پاراكەندە قىلغان، بىر مەھەل قارا تاغلىق خوجا دانيالنى تۇتۇۋېلىپ، " دۆلەتنى كونترول قىلماقچى بولغان③ . " يەكەندىكى ئىشىك ئاغا ئەلەم شاھبەگ پاراكەندىچىلىكنى تىنچىتقان ۋە خوجا دانيال بىلەن بىللە ئارزۇ مەھەممەد قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرغان.

يەكەن تەرەپ شەھەرنى قوغداش ئۈچۈن قازاقلارنىڭ يولباشچىسى ھاشىم سۇلتاننى چىللاپ كېلىپ خان قىلغان. ھاشىم سۇلتان قىرغىزلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇپ، ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان، ئىككى تەرەپنىڭ قوراللىق توقۇنۇشى توختىغان. لېكىن، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يەكەن شەھىرىدە يەنە پىغا قوزغالغان. دانيال خوجىنىڭ قوللىغۇچىلىرى سۇيىقەست ئىشلىتىپ ھاشىم سۇلتاننى چەتكە قاققان، بۇ قازاق يولباشچىسىنى ئورۇن بوشىتىپ ئۆز نەۋسىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. دانيال خوجا يەكەننىڭ

---

① خوۋۋس: «موڭغۇل تارىخى» ، ئىنگلىزچە نەشرى، 654 ـ بەت.
② جۇن يۈەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» ، 6 ـ جىلد.
③ نامەلۇم ئاپتور يازغان «قىرغىز تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار» ، 1 ـ توپلام.

" خوجا دانىيال جانابلىرىغا:

بۇرۇن بىزنىڭ ئەجدادىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ مۇرىتى ئىدى. شۇلارنىڭ دۇئاسى ۋە پاناھى بىلەن يەنە مۇشۇنداق دۇئانىڭ بەركاتى بىلەن ئۆزىمىزنىڭ دۆلىتىنى قوغداۋېتىپتىمىز. ئەمدى زامان بىزنىڭ بولدى، سىلىنىڭ ئورۇنلىرى بار، ئەلۋەتتە. جانابلىرىنى باشلىق بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىمىز①. "

دانىيال خوجا خوجەندتە خوتۇن ئېلىپ، باللىق بولغاندى، باللىسىنىڭ ئېتى ياقۇپ ئىدى. ئۇ ئاقباشخاننىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، بالا - چاقىسىنى ئېلىپ يەكەنگە كۆچۈپ كەلگەن، دىنىي داھىي سۈپىتىدە داغدۇغىلىق قارشى ئېلىنغان ۋە كۆتۈۋېلىنغان. لېكىن ئاق تاغلىقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن قىرغىزلارنىڭ باشلىقى ئاررزۇ مۇھەممەد بەگ لەشكەر تارتىپ قەشقەرنى بېسىۋالغان. قەشقەردىكى ئاق تاغلىق سوپىلار خوجا ئەھمەدنى ئۆزىگە دىنىي داھىي قىلىپ تىكلىگەن. ئاقباشخان لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە يۈرۈش قىلغان، لېكىن ئۇ يېڭىلىپ ئاررزۇ مۇھەممەدكە ئەسىر چۈشۈپ، يېڭىساردا قەتل قىلىنغان. ئاررزۇ مۇھەممەد ئاقباشخاننىڭ ئوغلى ئەھمەد سۇلتاننى يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ قورچاق قىلغان، ئۆزى يەكەنگە ھاكىم بولغان. يەكەندىكى بەگلەر ياردەم سوراپ قۇنتەيجىگە خەت يازغان.

جۇڭغارلارغا كەلسەك، چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن تەلتۆكۈس مەغلۇپ قىلىنغان غالدان كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) ئۆلگەن، سېپچى ئارۇبدان ۋارىسلىق قىلىپ خان بولغان (1697 — 1727 - يىللار). تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مالىمان بولۇشى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلپاننىڭ ئازىيىپ كېتىشى ھەم ئۈزۈلۈپ قېلىشى جۇڭغارلارنىڭ خوجايىنلىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولغانلىقىنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا، سېپچى ئارۇبدان تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، جەنۇبىي شىنجاڭغا لەشكەر تارتىشقا بەل باغلىغانىدى. ئۇ ياردەم سورىغان خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن،

① «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىدىن تەرجىمىلەر»، 4 - توم، 121 - بەت.

رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۇ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئاق تاغلىقلارنىڭ بايرىقىنى قايتا تىكلەپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ «ئىسلام ھەقىقىتى»نى قوغداشتىكى ئابرويىنى ئۆستۈرگەن. شۇڭا، ئاق تاغلىقلارنىڭ تەزكىرىسىدە، ھەسەن خوجا ئاپپاق خوجىدىن كېيىنكى يەنە بىر «ئەۋلىيا» بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ شۆھرىتى ئەجدادىدىن ئېشىپ كەتكەن، دەپ قارىلىدۇ.

ئاق تاغلىقلار ھەسەن خوجىنىڭ تاشمىلىق، بەرەق، ھىندىستان، سەمەرقەند، ھىسار قاتارلىق جايلاردا ماشايىقلارنىڭ قەبرىلىرىنى تاۋاپ قىلغاندا «كارامەت» كۆرسەتكەنلىكى، ئىشانلىق قىلىپ، مۇرىت ۋە شاگىرت قوبۇل قىلىپ، سوفىزم تەشكىلاتلىرىنى قۇرغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن رىۋايەت قالدۇرغان. ھەسەن خوجا يىراقتا قەدىمكى قۇرۇقلۇق يىپەك يولىنىڭ ئاخىرى، تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھىرىگىچە بېرىپ دىن تارقاتقان. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ شاگىرتلىرى تۈركىيىدە «ئاما ئىچىدە كەڭ كۆلەمدە مۇرىت قوبۇل قىلغان①». شاگىرتلىرى ئۇنىڭ جەسىتىنى ئات ئېرىسىگە يۆگەپ يۇرتىغا ئېلىپ كەلگەن. بۇ چاغدا تارىخ قارا تاغلىقلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە قەدەم قويغانىدى.

3 - بۆلۈم قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە زاۋال تېپىشى

يەكەندىكى قارا تاغلىقلار بىلەن قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلارنىڭ ئىركىشىشى ئون نەچچە يىل داۋام قىلغان، بۇ مەزگىلدە زىددىيەت ۋە توقۇنۇش ئۈزۈلمىگەن. ئىككى گۇرۇھتىكى خوجىلارنىڭ كۈرىشى، روشەنكى، ۋەزىيەتنىڭ مۇقىملىشىشىغا پايدىسىز ئىدى. بولۇپمۇ ئاق تاغلىق «خوجا ئەھمەد ھېلىسىچىق، ئادەم بەزلەشكە ئۇستا، چوڭ شەھەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىنى

① «تەزكىرەئى خوجىگان»، پارسچە قوليازما.

ھۆكۈمرانى بولۇپ قالغان. شۇنداق قىلىپ، يەكەندىكى دانىيال خوجا باشچىلىقىدىكى قارا تاغلىقلار بىلەن قەشقەردىكى ئەھمەد خوجا باشچىلىقىدىكى ئاق تاغلىقلار ئوتتۇرىسىدا تىركىشىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن.

ئاق تاغلىق خوجىلار ئىچىدە ئەھمەد خوجىدىن باشقا، ئەسلىدە يەكەنكىدە ئولتۇراقلاشقان ئاپپاق خوجا ئەۋلادى ھەسەن خوجىمۇ بار ئىدى. ئۇ ھىندىستانغا ھەيدەلگەندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى تەسەۋۋۇپچىلىقىنى ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا تارقاتقان. بۇ سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مالىمان بولۇشى بىلەن كېلىپ چىققان يەنە بىر ئاقىۋەت.

ھەسەن خوجا ھىجرىيە 1100 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى (مىلادى 1688 ـ يىلى) تۇغۇلغان، ئۇ ئاپپاق خوجا بىلە خانىم پاشانىڭ 2 ـ ئوغلى ئىدى. 1696 ـ يىلى سەككىز يېشىدا قوۋمى بىلەن يەكەندىن يولغا چىقىپ قەشقەردىن ئۆتۈپ، تاشمىلىق سىڭگىمول كەنتى (تاشقورغان تەۋەسىدە)گە بارغان، شابىق خوجىنىڭكىدە ئىككى ئاي تۇرۇپ، يول خىراجىتىنى جەملەپ، ھىندىستانغا قاراپ راۋان بولغان. ئۇلار يول ئۈستىدە بەدەخشاننىڭ بارخان دېگەن يېرىدە ئۈچ يىل تۇرۇپ قالغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەسەن خوجىنى شۇ يەردە قالدۇرۇپ، قالغانلار ھىندىستانغا بېرىپ ماكانلاشقان. ھەسەن خوجا بەرەق شەھىرىدە سەئىد ئابدۇللا دېگەن كىشىدىن سوفىزم ئەقىدىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئىستىقامەت قىلغان، چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەن. ھەسەن خوجا بىلىمىنىڭ كەڭلىكى ۋە كارامەت كۆرستەلەيدىغانلىقى بىلەن ئالقىش ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان. ئۇ ھىندىستاندا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، ھەج قىلىش ئۈچۈن مەككىگە يولغا چىقىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا بارغان، غەربىي ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى ئايلىنىپ دىن تارقاتقان. رىۋايەتكە قارىغاندا، ئۇ قەشقەرگە قايتىپ كېلىپ، ئالاي، بوستانتېرەك قاتارلىق جايلاردا قىرغىزلار بىلەن ئىتتىپاق تۇرۇپ، جۇڭغارلارغا قارشى جەڭ قىلغان. ھەسەن خوجا ئاپپاق خوجىنىڭ جۇڭغارلارغا سېتىلغان گۇناھىنى يۇيىدىغانلىقىنى ئۆز ھەرىكىتى بىلەن ئىسپاتلىماقچى بولغان.

"قالماقلار ئاپپاق خوجىنى سايلىغان ھاكىم بەگنى تەيىنلىگەندىن كېيىن، قەشقەردىكى خوجا ئەھمەدنى ئىتتىپاقدىشى ۋە بالا - چاقىسى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا ئېلىپ كەتكەن ①". بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئىككى خوجا ئاپپاق " سايلىغان "، جۇڭغار خوجايىنلارنىڭ " دىتىغا ياققان " كىشى ئىدى.

ئىككى خوجا ئۈچ خوجىمۇ دېيىلىدۇ. ئۇلار قەشقەردىكى خوجىلار جەمەتى ئىچىدە ئىسھاق نەسەبىگىمۇ، ئىشان كالان نەسەبىگىمۇ كىرمەيتتى، مەخدۇم ئەزەمنىڭ كەنجى ئوغلى دوست خوجىنىڭ ئەۋلادى، قارا تاغلىقلار بىلەن ئاق تاغلىقلارنىڭ سىرتىدا يۈرگەن " ئوتتۇرا يولچى " شەخس ئىدى، شۇڭا ئۇنى يەكەندىكى قارا تاغلىق ئامىمۇ، قەشقەردىكى ئاق تاغلىق ئامىمۇ سايلىغان، جۇڭغار خوجايىنلىرى قوشۇلغان، ئاندىن تەيىنلىگەن. بۇ ئوتتۇرا يولچى خوجىنىڭ يەتتە يىل سەلتەنەت سۈرۈشى نەتىجىسىدە، 1720 - يىلى قارا تاغلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلانغان.

1716 - يىلى سېپچى ئاراپتان چوڭ سەركار لىدوندوبۇنى ئالى تېغىنىڭ قىسىلچىقىدىن تىبەتكە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ، لاساني ئالغان، لازاڭخانىنى ئۆلتۈرگەن. 1720 - يىلى كاڭشى تىبەتنى خەۋپتىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن تىبەتكە ياردەمگە ئادەم ئەۋەتكەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەسكەر ئەۋەتىپ، بارىكۆلدىن ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭغارلارنى تۇتۇپ تۇرغان. سېپچى ئاراپتان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئارقا سەپ بازىسىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن، قارا تاغلىقلارنىڭ سىياسىي جەھەتتە بىر قەدەر مۆتىدىل پوزىتسىيە ۋە مەيداندا تۇرۇۋاتقانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، دانىيال خوجىنى قويۇپ بېرىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى ئېخىمۇ مۇقىملاشتۇرۇش قارارىغا كەلگەن. جۇڭغارلار قونتەيجىسى دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى خوجا جاھاننى ئىلىدا تۇرغاق قىلىپ ئېلىپ قېلىپ، دانىيال خوجىغا غەربىتىكى تۆت شەھەر (ئاقسۇ، يەكەن، قەشقەر، خوتەن)نىڭ " خوجا ۋە پادىشاھلىق ئورنى "نى بەرگەن②. دانىيال خوجا

---

① چوقان ۋەلىخانوۋ: «ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا دوكلات»، «توپلام»، رۇسچە نەشرى، 2 - توم، 302 - بەت، ئالمۇتا، 1962 - يىل نەشرى.

② «تەزكىرەئى ئەزىزان»، (ئۇيغۇرچە)، 76- بەت.

ئۇتتۇۋالغان، ئۆز ئالدىغا خانلىق قۇرۇش كويىدا يۈرگەن[①] " بولۇپ، جۇڭغارلارغا ئېغىر تەھدىت بولۇپ قالغانىدى. سىچى ئارۇبدان ئاللىبۇرۇنلا تىبەتنى كونترول قىلىپ، دالاي لامانى مەجبۇرلاپ موڭغۇللارغا بۇيرۇق چۈشۈرگۈزۈپ، تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي ـ جەنۇبىدىكى بوستانلىقنى تايانچ قىلىپ، ئالدى بىلەن لاسانى ئېلىش كويىدا يۈرگەنىدى. شۇڭا، ئۇ مۇسۇلمانلارنى ۋە خوجىلار ئائىلىسىدىن چىققان يات كۈچلەرنى ئۇجۇقتۇرۇشى، باشقا يوشۇرۇن ئاپەتلەرنىمۇ تۈگىتىشى لازىم ئىدى، شۇنداق قىلغاندىلا، بۇ ستراتېگىيىلىك نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرالايتتى. كاڭشىنىڭ 52 ـ يىلى (1713 ـ يىلى) سىچى ئارۇبدان يەكەنگە 2 ـ قېتىم لەشكەر تارتقان، خوجا دانىيال قول كۆتۈرۈپ تەسلىم بولغان ھەم جۇڭغارلارنىڭ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشىغا شەخسەن ئۆزى يول باشلاپ بەرگەن. ئاق تاغلىق خوجا ئەھمەد تۇتۇلۇپ قېلىپ، بويىنىغا شال چۈشكەن. كارامەت نەسەبىدىكى ئېسەي (ئەرك) خوجا ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى قاتارلىق كىشىلەرمۇ سولاقتا چۈشكەن. كېيىن جۇڭغارلار ئۇلارنى ئىلىغا ئېلىپ بارغان، ئەھمەد ئىران كابۇغا دېگەن چېكرا جايغا ئاپىرىپ قامالغان. دانىيال خوجا راست تەسلىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن جۇڭغارلار ئۇنىڭ يەكەنگە ھۆكۈمدار بولۇشىغا رۇخسەت قىلماي، بالا ـ چاقىسى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا ئاپىرىپ، تۇرغاق قىلىپ تۇرغان. «تەزكىرەئى خوجگان»دا يېزىلىشىچە، جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى " ئۆزلىرىنىڭ دىنىغا ياققان بىرسىنى قەشقەر ۋە يەكەننىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلىگەن[②]." چىڭ سۇلالىسىنىڭ «تۆرە ـ بەگلەر تەزكىرىسى» دېگەن تارىخ كىتابىتىمۇ خوجا ئەھمەد ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن، " يەكەن، قەشقەر خەلقى ئىككى خوجىنى ھاكىم قىلىپ تىكلىدى[③]" دەپ يېزىلغان. بۇ ئىككى خىل گەپ ۋەلىخانوۋنىڭ دوكلاتىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ۋە ئىسپاتلانغان. ئۇ مۇنداق دېگەن:

---

① چۇن يۈەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم»، 6 ـ جىلد.

② «تەزكىرەئى ئەزىزان» (ئۇيغۇرچە)، 70 ـ بەت، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتىنىڭ 1988 ـ يىل نەشرى.

③ «خان تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ۋاسال موڭغۇل، مۇسۇلمان تۆرە ـ بەگلەر تەزكىرىسى»، 117 ـ بەت، «ئابدۇراخمان تەزكىرىسى».

ئەۋەتكەن.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ فېئوداللىق ئىگىلىكى زاۋاللىققا يۈزلەنگەن، خەلق ئازاب - ئوقۇبەتتە جېنىدىن جاق تويغان. قارا تاغلىق خوجىلارمۇ جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ مۇستەقىل بولۇش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتكەن. ئۇلارنىڭ غوللۇق ئادىمى يۈسۈپ خوجا ئىدى، ئۇ دانىيال خوجىنىڭ جۇڭغارلاردىن ئالغان خوتۇنىدىن تۇغۇلغان بالا بولۇپ، بالىلىق تۇرمۇشى ئىلىدا ئۆتكەنىدى، كېيىن ئۇ مۇشۇ ئالاھىدە سالاھىيىتىدىن پايدىلىنىپ ئىلىغا بېرىپ، جۇڭغارلارنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى كۆزىتىپ يۈرگەنىدى. چيەنلۇڭنىڭ 18 - يىلى (1753 - يىلى) بولسا كېرەك، يۈسۈپ ئىلىغا بارغاندا، غالدان سېرىن ئۆلگەندىن كېيىن جۇڭغارلار ئىچىدە خان جەمەتلىرىنىڭ بىر نەچچە يىلدىن بۇيان ھوقۇق تالىشىپ ئۆز ئارا قىرغىنچىلىق قىلغانلىقى، چوڭ مالىمانچىلىق يۈز بەرگەنلىكىنى بايقىغان، ئۇ ئىلى رايونىدىكى قىرغىزلارنىڭ قىپچاق قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، تۇرغاق بولۇپ ئىلىدا قالغان چوڭ ئوغلى خوجا ئابدۇللانى ئامال قىلىپ جۇڭغارلارنىڭ نازارىتىدىن قاچۇرۇپ قەشقەرگە ئېلىپ كەلگەن. قارا تاغلىق خوجىلار گۇرۇھى جۇڭغارلارغا بېقىنماسلىق، ئۇلپان تاپشۇرۇشنى توختىتىش قارارىغا كېلىپ، قەشقەردە ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلغان. جۇڭغار ئوردىسى ئاجىزلىغان، ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇرغۇدەك ھالى قالمىغانىدى. شۇڭا، مۇرجىنى ئەلچى قىلىپ، يەكەن قاتارلىق تۆت شەھەرگە 300 ئەسكەر بىلەن «ھال سوراش»قا ئەۋەتكەن ھەم يەكەننىڭ ھاكىم بېگى نىياز بەگ بىلەن بىرلىشىپ خوجا جاھاننى تۇتۇۋالغان. يۈسۈپ بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، جىددىي باش قوشۇپ، قارا تاغلىقلارنىڭ كۈرىشىنى داۋاملاشتۇرۇشنى قارار قىلغان ھەم قەشقەر، خوتەن، يەكەنگە جۇڭغارلارنى ئەيىبلەپ مەكتۇپ ئەۋەتكەن، جۇڭغارلارنىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق «قاراخان» دەپ ئاتىلىدىغان ئەمەلدارىنى قوغلاپ چىقارغان، جۇڭغارلارنىڭ شىلاش قەبىلىسىدىن قەشقەر قاتارلىق جايلاردا سودىگەرلىك قىلىۋاتقان 300 دىن ئارتۇق سودىگەرگە

ئۆز تەۋەسىدىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى ئۆزى بەلگىلەيدىغان، يۇرتنى ئۆزى سورايدىغان بولغان. دانىيال خوجا بۇرۇن ئاپپاق خوجا جۇڭغارلارغا ھەر يىلى تۆلەپ كەلگەن 1100 مىڭ سەر تەڭگىنى داۋاملىق تۆلەيدىغان بولغان. ئۇ " ئۆز ئېھتىياجىنى ئاتا مىراس يەرلەردىن كىرگەن كىرىم بىلەن قامداپ، دۆلەتنىڭ باشقا كىرىملىرىنى قالماقلارغا تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولغان①. " يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) سىچى ئارۇبدان ئۆلگەن، ئوغلى سىلىڭ (1727—1745 - يىللار) دانىيال خوجىنىڭ تۆت شەھەردىكى ۋاكالىتەن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئېنىق ئېتىراپ قىلغان، لېكىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى تالان - تاراج قىلىشنى ئېخىمۇ كۈچەيتكەن. يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) دىن بۇرۇن، دانىيال خوجا ئاغرىپ ئۆلگەن، دىنىي ئىشلارنى چوڭ ئوغلى خوجا جاھاننىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرغان. " خوجا جاھان " ياقۇپنىڭ ھۆرمەت نامى بولۇپ، " جاھانگىر "، " دۇنيانى تۇتقۇچى "، " ئىستىلاچى " دېگەنلىك بولىدۇ، ئۇنىڭدا قارا تاغلىقلارنى قايتا باش كۆتۈرگۈزۈش، دېگەن مەنە بار. لېكىن، تارىخنىڭ تەرەققىياتى ئۇنىڭ ئۈمىدىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا يول قويمىدى. غالدان سېرىن جەنۇبىي شىنجاڭنى كونترول قىلىشقا ئاسان بولسۇن دەپ، مەمۇرىي جەھەتتە پارچىلاش چارىسىنى قوللانغان. دانىيال خوجىنىڭ 5 ئوغلى بار ئىدى، چوڭ ئوغلى خوجا جاھاننى يەكەننى سوراشقا، 2 - ئوغلى يۈسۈپنى قەشقەرنى سوراشقا، 4 - ئوغلى نىزامىدىننى (ماقاش خوجا دېگەن ئېتىمۇ بار) ئاقسۇنى سوراشقا، 5 - ئوغلى خوجا ئابدۇللانى خوتەننى سوراشقا قويغان ۋە ئۇلارغا گۇۋاھنامە، دەستەك بەرگەن. ئۇلار بىردىن ئوغلىنى تۇرغاق قىلىپ ئىلىدا قالدۇرىدىغان، ھەر يىلى جۇڭغار خانىغا بىر - ئىككى قېتىم ئولپان تاپشۇرىدىغان، سالام بېرىدىغان بولغان. كېيىن غالدان سېرىن خوجىلارنىڭ ھوقۇقىنى چەكلەش، ھەرىكىتىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن، تۆت شەھەرگە بىر قىسىم يەرلىك ھەربىي ئاقسۆڭەكلەرنى ھاكىملىققا تەيىنلەپ

---

① «مىللەتلەر تارىخىدىن تەرجىمىلەر»، 8 - سان، 105 - بەت.

ئاغرىپ ئۆلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، خوجا جاھان ئۇچتۇرپانغا يۈرۈش قىلىشقا قوشۇلمايتتى، لېكىن قوشۇن يولغا چىقىپ بولغاچقا، خوجا مۆمىن (يۈسۈپنىڭ ئوغلى)نى قوشۇن بىلەن يەھياغا قوشۇپ، ئاقساي، قاقشال ئارقىلىق ئۇچتۇرپانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇلار پېكىساردىن ئۆتكەندە قىرغىزلارمۇ يۈرۈشكە قاتناشقان. قارا تاغلىقلارنىڭ قوشۇنى ئۇچتۇرپان شەھىرىگە يېقىنلىشىپ، ئاۋۋال بەشكېرەمنىڭ ھاكىمى مەھرەم بەگ، توختى بەگ، ئۆمەر مىرزا ۋە بىر قىرغىز ئاتامانىنى شەھەرگە ئەلچىلىككە كىرگۈزگەن. ئۇلار ئاق تاغلىق خوجىلارنى مۇسۇلمانلار تەرەپكە ئۆتۈپ، ئەل بولۇشقا چاقىرىپ پۈتۈلگەن خەتنى ئوقۇپ بەرگەن. لېكىن، بۇرھانىدىن ئەلچىلەرنى مەسخىرە قىلغان ۋە قورقۇتقان، 10 مىڭ جۇڭغار ئەسكىرى ئاقسۇدا تۇرىدۇ، يەنە سان - ساناقسىز چىڭ ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ، قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ مۇرتلىرىنى قىرىۋېتىش قولىمىزدىن كېلىدۇ، " ئىسھاق نەسەبىدىكى خوجىلار سۈرگۈن قىلىپ ئىلىغا قوغلىنىدۇ[①]"، چىڭ سۇلالىسى خانى بىلەن ئامۇرسانا مېنى يەكەن رايونىغا ھۆكۈمدار قىلىپ رەسمىي تەيىنلىدى، دەپ پوپوزا قىلغان. بۇرھانىدىننىڭ تەھدىت سېلىشى ئارقىسىدا، تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغۇچىلار ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بۇرھانىدىن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن.

ئەلچىلەر ئۆمىكى يەھيانىڭ بارگاھىغا قايتىپ بېرىپ، قارشى تەرەپنىڭ كۈچىنى ھەدەپ مۇبالىغە قىلغان. يەھيا سەپ تارتىپ سوقۇشۇشنى قارار قىلغان بولسىمۇ، لېكىن جەڭ باشلانغىچە، ئادەملىرىنىڭ دۈشمەنگە ئەل بولىدىغانلىرى ئەل بولۇپ، قاچىدىغانلىرى قېچىپ، يىراقتا يۈرۈش قوشۇنى يەكەنگە چېكىنگەن. خوجا جاھاننىڭ ياردەمچىسى قىرغىز مىنجى قەبىلىسىنىڭ قوشۇنى باشلامچىلىق بىلەن تەسلىم بولدى دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ قالغان قىسمىنى ھەربىي قانۇن بويىچە جازالىغان، بۇنىڭ بىلەن غوۋغا كۆتۈرۈلگەن، قىرغىزلار بۇلايدىغانىنى بۇلاپ قېچىپ كەتكەن. بۇرھانىدىن غەلىبە بىلەن

① «ئويرات موڭغۇللىرىنىڭ تارىخىدىن تەرجىمىلەر»، 4 ـ توپلام، 140 ـ بەت.

مەجبۇرىي ئىمان ئېيتقۇزغان ھەم يەكەنگە قاراپ يۈرۈش قىلغان. يەكەندىكى غازى بەگ قاتارلىق كىشىلەر ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى بايقاپ، توۋا قىلغانلىقى توغرىسىدا خوجا جاھانغا قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچكەن ۋە خوجا جاھاننى قويۇپ بەرگەن. قارا تاغلىقلار ئىلىغا داۋاملىق ھۇجۇم قىلماقچى بولغان، ئۇلار مەيچى بەگ دارياشنى ئەنجانغا ئەۋەتىپ، شۇنىڭ بىلەن بىللە قىرغىزلارنىڭ كاتتىسى بانىمىرزاغا خەت ئەۋەتىپ، ئىككى تەرەپتىن ياردەم سورىغان. كېيىن يۈسۈپ ئاغرىپ يېتىپ قالغانلىقتىن، ئىلىغا ھۇجۇم قىلىش خىيالى ئەمەلگە ئاشمىغان.

بۇ چاغدا جۇڭغارلارنىڭ ئىچكى ۋەزىيىتىدىمۇ زور ئۆزگىرىش بولغان. ئامۇرسانا بىلەن داۋاچى خانلىقنى تالاشقان. ئامۇرسانا چىڭ ئوردىسىدىن ياردەم سورىغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ ئىلىغا ئەسكەر ئەۋەتكەن. داۋاچى ئۇچتۇرپانغا قېچىپ بارغاندا، ئۇچتۇرپاننىڭ بېگى خوجىس تۇتۇۋېلىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە تاپشۇرۇپ بەرگەن. چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى جۇڭغارلارنى تىنچىتىپ، ئىلىدىكى ئەھمەد خوجىنىڭ ئوغۇللىرى بۇرھانىدىن ۋە خوجا جاھاننى، يەنى ئاتالمىش چوڭ - كىچىك خوجىلارنى قويۇپ بەرگەن. بۇرھانىدىن چىڭ ئەسكەرلىرى، جۇڭغارلار ۋە يەرلىك ئاممىدىن تەركىب تاپقان 1400 كىشىلىك قوشۇن بىلەن " ئەل بولۇشقا چاقىرىش " خىزمىتىنى ئىشلەش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا قايتۇرۇلغان. ئۇلار ئاقسۇغا كەلگەندە ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن ھەم ئۇچتۇرپاننى ئاسانلا ئالغان. بۇرھانىدىن قەشقەر، يەكەن، ئىلى، ئاقسۇلۇق ئۇيغۇرلار ۋە قىرغىزلار ئىچىدىكى بىر تۈركۈم يۇقىرى دەرىجىلىك بەگلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، قارا تاغلىقلار بىلەن ئۆزئارا سوقۇشتۇرىدىغان كۈچ شەكىللەندۈرگەن. يەكەندىكى قارا تاغلىقلار يەھيا (ئابدۇللانىڭ ئوغلى)نىڭ باشچىلىقىدا بىر قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارنى توسقان. يۈسۈپ بۇ قېتىمقى يۈرۈشنى توسۇپ قالماقچى بولغان، لېكىن نىيىتى ئەمەلگە ئاشمىغان. قوشۇن يۈرۈشكە ئاتلىنىپ ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، يۈسۈپ

ئۆرگۆزىدىغان ۋەكىلى بولۇش رولىنى ئوينىغان. خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان يەتكۈزۈش، جۇڭغارلارنىڭ ۋەھشىيانە بوزەك قىلىشى ۋە بۇلاش - تالىشىغا يول قويۇشنى ئاساسىي شەرت قىلغانىدى. ھەر قايسى گۇرۇھتىكى خوجىلار جۇڭغارلار بىلەن مۇشۇنداق يەك سودىسى قىلغانلىقى ئۈچۈنلا، ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە ھاكىمىيەت بېشىغا چىقالىغان ۋە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قالالىغان، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق جەمئىيىتىدە يانچىلىق تۈزۈمىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالىغان، كەڭ دېھقانلار، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە كەمبەغەل شەھەر ئاھالىسى ئۈستىدىكى زۇلۇم، ئېكسپلاتاتسىيىسىنى كۈچەيتكەنىدى. شۇڭا، خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە مىللىي، سىنىپىي زىددىيەت ئۈزلۈكسىز چوڭقۇرلاشقان، ھەر مىللەت ئېزىلگۈچى خەلقلىرى قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن. بۇنداق قارشىلىق "ئاشلىقلارنى كۆمۈپ قويۇش"، "ئىستىھكام ياساپ مۇداپىئەلىنىش[1]"، باجدىن قېچىش، شەخسلەر قوراللىق قوغدىنىش، يەرنى تاشلاپ قېچىپ كېتىش، ئىچكىرىگە كۆچۈپ بېرىپ پاناھلىنىش، چىڭ سۇلالىسىگە رام بولۇشقا ئوخشاش چېچىلاڭغۇ، پاسسىپ كۆرەشتىن ئاخىر چوڭ - چوڭ توپىلاڭ ياكى قوزغىلاڭغا ئايلىنىپ، خوجىلارنىڭ كۈچىگە قاتتىق زەربە بەرگەن. جۇڭغار خوجايىنلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاساسىنى تەۋرەتكەن.

ئىككىنچى، خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن ھۆكۈمرانلار سىنىپى ئىچىدە پارچىلىنىش ۋە كۈرەش، بولۇپمۇ دىنىي فېئوداللار بىلەن دەھرىي فېئوداللار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش چوڭقۇرلاشقان. يەكەن خانلىقىنىڭ ئورنىنى خوجىلار ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن چاغاتاي ئەۋلادىدىن بولغان خان جەمەتى ھالاكىتىگە تەن بەرمىگەن، مۇھەممەد ئىمىن، مۇھەممەد مۆمىن (ئاقباشخان) لەر ئىلگىرى - كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىپ، يەكەن رايونىدا چاغاتاي

① جۇن يۈەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 7 - جىلد.

قەشقەرگە كىرگەن، قەشقەردىكى ئاق تاغلىقلار ئىچىدىن ماسلىشىپ ئاغرا چىقىپ قارشى ئالغان. شەھەرنى ساقلاپ ياتقان ئابدۇللا خوجا جېنىنى ئېلىپ شەھەردىن چىقىپ كەتكەن. ئەتىسى بۇرھانىدىن بوۋىسى ئاپپاق خوجىنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلغاندىن كېيىن، قەشقەر شەھىرىگە كىرگەن ۋە يەكەنگە قاراپ ئاتلانغان.

يەكەندىكى قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقى بۇرھانىدىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ، دەپ قاراپ داۋاملىق جەڭ قىلىش قارارىغا كەلگەنىدى. ئۇلار باشتا دۈشمەن ئەسكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن چېكىندۈرگەن، شۇڭا يەكەن شەھىرىدىكى دىنىي كېڭەش بۇرھانىدىننى دىنىي ھاكىمىيەتنى مۇستەقىل تۇتۇش ئورنىغا ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ، خوجا جاھان نامىدىن بۇرھانىدىنغا يەنە بىر قېتىم پەند - نەسىھەت قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكەن، ئەمما بۇرھانىدىن رەت قىلغان. بۇرھانىدىن يەكەن شەھىرىنى قورشىۋالغاندا، شەھەرنى ساقلاشقا مەسئۇل بولغان قازى بەگ ئاشۇر كەنجى ئاسيلىق قىلغان، يەكەننى ساقلاۋاتقان ھەربىيلەر ئالتوپىلاڭ بولۇپ كەتكەن، قارا تاغلىق خوجىلار ۋە شەھەر ئاھالىسى بېشىنى قولتۇقىغا ئېلىپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىققاندا، دۈشمەن لاگېرىدىكى قىرغىزلار ئۇلارنى قوغلىغان ۋە قىرغىن قىلغان، ئۇلاردىن پەقەت ئابدۇللا خوجا ئىككى ئوغلىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلغان، قالغان خوجىلار شەھەرگە قايتۇرۇپ كېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنداق قىلىپ، بۇرھانىدىن قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغان.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى خوجىلار ھاكىمىيىتىنىڭ زاۋال تېپىشىدىكى سەۋەبنى مۇنداق بىر نەچچە نۇقتىغا يىغىنچاقلاش مۇمكىن:

بىرىنچى، فېئودال خوجىلارنىڭ ھاكىمىيىتى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھەربىي كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا قۇرۇلغان قورچاق ھاكىمىيەت ئىدى، ھاكىمىيەت مەيلى ئاق تاغلىقلارنىڭ، قارا تاغلىقلارنىڭ ياكى ھەر ئىككىسىگە كىرمەيدىغان ئوتتۇرا يول تۇتقۇچى خوجىلارنىڭ قولىدا بولسۇن، ھامان جۇڭغار خانلىقى ئوردىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى

بۇ خاتىرىدە ھاكىملارنىڭ ياساۋۇل ئىشلىتىشىنىڭ سەۋەبى بايان قىلىنغان، خوجىلار دەۋرىدە (يەنى پادىشاھنىڭ ئىلكىگە ئۆتۈشتىن بۇرۇن) فېئودال ئاخۇنلارنىڭ شەرىئەتنى دەستەك قىلىپ، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنى ئېلىپ تاشلىغانلىقى، ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، ھوقۇقىنى تارتىۋالغانلىقى، دەھرىي تۆرە - بەگ، ئاقسۆڭەكلەر، ھەتتا ھاكىمدەك يۇقىرى مەرتىۋە ئىگىلىرىمۇ ئامان قالمىغانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. مۇشۇ بابنىڭ 3 - بۆلۈمدە بايان قىلىنغان خانىم پاشا ھۆكۈم سۈرگەن دەۋردە يەكەن، قەشقەر ھاكىملىرىنىڭ قەتل قىلىنغانلىقى بۇنىڭ ئىسپاتى. قارا تاغلىقلار ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە، يەرلىك بەگلەر جۇڭغارلارنىڭ ئەلچىسىگە ئاستىرتتىن سەممىيەت بىلدۈرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ خوجىلارغا قارشى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلىگەن، ئۇلارنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈش، ئۇتتۇۋېلىش، ئارىنى بۇزۇش ۋە ساتقىنلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ، خوجىلار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ھالاكىتىنى تېزلەتكەن.

ئۈچىنچى، ھەر قايسى گۇرۇھتىكى خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى قارىمۇ قارشىلىق ۋە توقۇنۇشمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشىدىكى مۇھىم ئامىل. ئاق تاغلىقلار ھاكىمىيىتىمۇ، قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتىمۇ ئۆز گۇرۇھىدىكى دىنىي يۇقىرى قاتلام گۇرۇھنىڭ ئالاھىدە مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان قورال ئىدى. يەكەن رايونىدا ئۇزاق ۋاقىت داۋام قىلغان مۇرەككەپ، كەسكىن مەزھەپ كۈرىشى ۋە سىياسىي كۈرەش توپىلىدىن، خوجىلار ھاكىمىيىتى تېخىمۇ ئىچى تارلىشىپ ۋە رەھىمسىزلىشىپ كەتكەن. ئاق تاغلىقلار ھاكىمىيىتى بىلەن قارا تاغلىقلار ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆز ئارا ئالمىشىشىمۇ، ئەلۋەتتە، ھەرقايسى گۇرۇھتىكى خوجا ئەۋلادلىرىنىڭ بىر - بىرىنى قىرىش، بىر - بىرىنىڭ تۇخۇمىنى قۇرۇتۇش جەريانى بولغان. خوجىلار گۇرۇھى ئوتتۇرىسىدىكى دەھشەتلىك ھايات - مامات كۈرىشى ھەرقايسى مەزھەپ مۇرىتلىرىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئارازلىق، ئۆچمەنلىك ۋە زىيانكەشلىك ھەرىكەتلىرىنى پەيدا قىلغان. بۇ مەزگىلدە، ئاق تاغلىقلار بىلەن قارا تاغلىقلارنىڭ كۈرىشى ئۇيغۇرلار دائىرىسىدىن ھالقىپ

ئەۋلادىنىڭ خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان. ئۇلار ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپلا جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى بىلەن ئۇچۇق پۇت تېپىشكەن، بولۇپمۇ جۇڭغارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ئاق تاغلىق خوجىلاردىن رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆچ ئالغان ۋە ئۇلارنى ئۆلتۈرگەن. كېيىن يەرلىك ئۇيغۇر تۆرىلەرمۇ ھۆكۈمران خوجىلار ئۈچۈن چوڭ بىر دۈشمەن كۈچ بولۇپ قالغان. «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»دا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ روزى ھېيتى توغرىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

" ئېغىز ئېچىلغان كۈنى كېچىچە ناغرا - سۇناي چالىدىكەن، ھاكىمبەگ بەقەسەم تون، چۆرىسىگە كالۋۇتۇن تۇتقان سەرپۇش تۇماق كىيىپ، كىمخاپ يوپۇق يېپىلغان شاش ئاتنى مىنىپ كېلىدىكەن. بەش - يەتتە جۈپ ناغرا چالىدىكەن، قەلەندەرلەر ساما سېلىپ يول باشلاپ بېرىدىكەن، ئاق سەللە يۆگىگەن بەگ - ئاخۇنلار ئەگىشىپ ماڭىدىكەن. ھاكىمنىڭ ساۋۇت كىيگەن يېقىنلىرى مۇھاپىزەت قىلىپ مەسچىتكە بىللە كىرىدىكەن. پۈتۈن شەھەردە يېڭى كىيىم كىيگەن ئەر - ئاياللار ۋاراڭ - چۇرۇڭ ئىچىدە كوچىغا چىقىپ، ھاكىمنىڭ ھەيۋەتلىك سالاپىتىنى تاماشا قىلىدىكەن. نامازدىن كېيىن ھەممەيلەن ھاكىمنىڭ ئۆيىنى پەتلەيدىكەن. ھاكىم قوي، كالا گۆشى، مەي بىلەن مېھمان قىلىدىكەن، ئەر - ئايال ھەممەيلەن ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، قانغۇچە ئىچىپ، خۇشال قايتىدىكەن، بۇ روزى ھېيت دېيىلىدىكەن. پادىشاھنىڭ ئېلىگە ئۆتۈشتىن بۇرۇن، ناماز كۈنى ھاكىم مەسچىتكە كىرىپ ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ئاخۇنلار ئۇنىڭ يامان - ياخشىلىقىنى سىنايدىكەن، ياخشى دەپ قارىغانلىرىنى قالدۇرىدىكەن، مەلۇم ئىشلىرى پايدىسىز دەپ قارىغانلىرىنى، بولۇپمۇ مەلۇم ئىشلىرى ئورۇنسىز دەپ قارىغانلىرىنى ئاما بىلەن بىرلىشىپ ئاغدۇرىدىكەن ۋە ئۆلتۈرىدىكەن. شۇڭا، بۇرۇنقى ھاكىملار كۆپىنچە ياساۋۇللارغا ئۆزىنى قوغدىتىدىكەن. ھازىر ئۇنداق قىلالمىسىمۇ، يەنە كونا پەدىدە ياساۋۇل ئېلىپ كېلىدىكەن[1]."

① چۇن يۈەن: «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم»، 7 - جىلد.

ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت تارىخىي ئېقىمغا بويسۇنۇش ياكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش يېتەكچى ئورۇندا تۇرىدىغان، ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغان، باشقا زىددىيەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە تەرەققىياتىنى بەلگىلەيدىغان زىددىيەت بولۇپ قالغان. بۇ مەسىلىگە بېرىلىدىغان جاۋاب ھەرقايسى دىنىي ياكى سىياسىي گۇرۇھ كۈچلىرىنىڭ ئىستىقبالىغا ۋە قەدىرىگە بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىدى. قارا تاغلىق خوجىلارنىڭ جۇڭغار خوجايىنلىرىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن جەنۇبىي شىنجاڭنى بۆلۈۋالغانلىقى، ماھىيەتتە، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت تارىخىي قانۇنىيەتكە زىت يولغا ماڭغانلىق بولغاچقا، ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتكە قالغان. شۇنىڭدەك، ئاق تاغلىقلار ۋاقىتلىق غەلىبە قازانغاندىن كېيىن چوڭ ـ كىچىك خوجىلار، يەنى بۇرھاندىن بىلەن خوجا جاھانمۇ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزۇپ، قارا تاغلىقلارنىڭ ئىزىدىن ماڭغانلىقى ئۈچۈن ئۆز بېشىغا چىققان. تارىخ ھەر قانداق دىنىي تەشكىلات مىللىي ئىناقلىق، ۋەتەننىڭ بىرلىكىدىن ئىبارەت ئومۇميلىقنى قوغدىشى كېرەكلىكىنى، شۇنداق قىلغاندىلا ئىستىقبالغا ئىگە بولالايدىغانلىقىنى، ئۇنداق قىلمىسا، چىقىش يولى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى.

چىقىپ قىرغىز ۋە قازاقلار ئارىسىغا كېڭەيگەن. تېررىتورىيە جەھەتتىن قارىغاندا، تىيانشاننىڭ شىمالى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا، كەشمىر، كانجۇت قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. ئىككى مەزھەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ سىياسىي كۈرەشكە ئايلانغان، كەڭ كۆلەمدە توقۇنۇش، مالىمانچىلىق ۋە ئۇرۇشقا ئايلىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى، مال - مۈلكىگە ئېغىر زىيان يەتكۈزگەن، كۆپلىگەن ئادەم ئۆلگەن، يەرلەر ئاق قالغان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ۋەيران بولغان، بۇ جەنۇبىي شىنجاڭ بوستانلىق ئىگىلىكىنىڭ گۈمران بولۇشىنى تېزلەتكەن.

تۆتىنچى، سۇفىزم تەسەۋۋۇپچىلىقى خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتكەن. سۇفىلار ۋە دەرۋىشلەرنىڭ دىنىي ئەسەبىيلىكى مەزھەپ ماجىراسىدا، سىياسىي كۈرەشتە ئېچىـــتقۇلۇق رول ئوينىغان. تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشى كىشلەرنى بىـخۇدلاشتۇرغان، چىرىتكەن ۋە زىيانغا ئۇچراتقان، مەنىۋى تۇرمۇشنى قالايمىقانلاشتۇرىۋەتكەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ئىشلىرىنى نابۇت قىلغان.

لېكىن، تەسەۋۋۇپچىلىق پەيدا قىلغان مەدەنىيەت كىشەنلىرى ۋە مەنىۋى بۇرۇختۇملۇق ئىدىيىۋى ئويغىنىشنىــــڭ ئۇچقۇنلىـــرىنـــى پۈتۈنلەي ئۆچۈرىۋېتەلمىگەن. ئىسلام ئەھلىنىڭ تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەسەبىيلىكـــىدىن قۇتۇلۇش، دىنىي تۇرمۇشنى نورماللاشتۇرۇش يولىدىكى تەلەپلىرى خوجىلار ئائىلىسىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ساھەسىدىكى مۇتلەق ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى تەۋرەتكەن ۋە غۇلاتقان.

بەشىنچى، 18- ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى چىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئىچكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەن، بۇ چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ تىيانشاننىڭ شىمالىغا كىرىپ، جوڭغارلارنى تىنچىتـــىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ئۈچۈن شەرت - شارائىت يارىتىپ بەرگەن، شىنجاڭنى ۋەتەننىڭ قوينىغا يېڭىباشتىن قايتۇرۇپ كېلىش پەيتى يېتىپ كەلگەن. يەكەن رايونىدىكى مۇرەككەپ زىددىيەت ۋە كۈرەشلەر ئىچىدە

تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان كۆچۈپ چىقىپ شۇ يەرگە ماكانلاشقان خەنزۇلار بولغاندىن باشقىرى، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا قەشقەر، كىنگىت، كۇسەن، ئۇدۇن (خوتەن) تىللىرىدا سۆزلىشىدىغان ۋە تارىم ئويمانلىقىغا ئورۇنلاشقان يەرلىك ئاھالىلەر ياشايتتى. غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇلارنى تەدرىجىي ھالدا ئۆزىگە قوشۇپ ھەم ئۇنىڭدىن كېيىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كىرگەن تۇبۇت، كىدان، موڭغۇل قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، يارغانسىرى ئاۋۇپ ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن[1].

كىتابىمىزنىڭ بىرىنچى بابىدا ئېيتقاندەك، ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادى بولغان قەدىمكى ئۇيغۇرلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونلىرىدا تارقالغان شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە مانى دىنىنى قوبۇل قىلغانىدى. ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن زوروئاستېر دىنى، نېستورىيان دىنى قوجو ئۇيغۇر خانلىقىدا تارقالغان، بۇددا دىنى قوجو ۋە كۇسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسىي دىنى بولۇپ قالغان. مىلادى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، تىيانشاننىڭ غەربىي قىسمىدىكى قاراخانىيلار خانلىقى ھۆكۈمرانىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشى قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى جەھەتتىكى چوڭ بىر تارىخىي ئۆزگىرىش بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئىسلام دىنى قەشقەردىن يەكەن، خوتەنلەرگە تارقالغان ھەم شەرققە كېڭەيگەن، مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇرپان، قۇمۇل رايونلىرىدا ئومۇملىشىپ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان باشقا دىنلارنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھۆكۈمران ئورۇندىكى دىنغا ئايلانغان.

شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىكى ئىسلام دىنى ئەزەلدىن ئەنئەنىچى سۈننىي مەزھىپىنى ئاساس قىلغان، ئىلمىي فىقھى جەھەتتە ھەنەفىيگە مەنسۇپ بولغان. سۈننىي مەزھىپى ئاساسىي ئەقىدە ئاللاغا ئىمان كەلتۈرۈش،

---

[1] «جۇڭگودىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر»، دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مىللىي مەسىلىگە ئائىت بەش خىل مەجمۇئە تەھرىر ھەيئىتى، بېيجىڭ، 1981 ـ يىل نەشرى.

سەككىزىنچى باب ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئىسلام دىنى

1 - بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ۋە دىنىي پائالىيىتى

ئۇيغۇرلار — شىنجاڭ رايونىدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاساسىي مىللەت. " ئۇيغۇر " دېگەن نام ئۇيۇشماق، بىرلەشمەك دېگەن سۆزدىن كەلگەن. ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بۇ مىللەت ئوخشاش بولمىغان دەۋرلەردىكى خەنزۇچە تارىخ كىتابلىرىدا "يۈەنخې" (袁纥)، "ۋېيخې"(韦纥)، "خۇيخې"(回纥)، "خۇيخۇ"(回鹘)، "ۋېيۋۇر" (畏兀儿) دېگەنگە ئوخشاشناملار بىلەن ئاتالغان. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى مىلادىدىن ئىلگىرىكى Ⅲ ئەسىردە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان دىڭلىڭلاردىن باشلىنىدۇ. كېيىن دىڭلىڭلاردىن كېلىپ چىققان قاڭقىللار، تېلىلار ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ قەبىلە ئىتتىپاقى شەكىللەنگەن ھەم توققۇز ئوغۇز تېلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن تۇنجى خاقان كۆل بىلگە مەيدانىغا چىققان. تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 3 - يىلى (744- يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا سۆيۈنگىل خاقان دېگەن نامنى بەرگەن. جېنيۈەننىڭ 4 - يىلى (788 - يىلى) شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر خاقانى تون باغا "خۇيخې"(回纥) دېگەن نامنى "خۇيخۇ"(回鹘)(شۇڭقاردەك پەرۋاز قىلغۇچى)غا ئۆزگەرتىش توغرىسىدا تاڭ سۇلالىسىگە مەكتۇپ سۇنغان. 840 - يىلدىن كېيىن، قەدىمقى ئورخۇن ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەزەلدىن ئۆزلىرى ئىگەللەپ باشقۇرۇپ كەلگەن قەدىمقى ماكانىغا كۆچۈپ كېلىپ، قەدىمقى شىنجاڭ رايونىغا ئورۇنلاشتى. ئۇ چاغدا تيانشاننىڭ شىمالىي ۋە غەربىي قىسمىدا

يۇقىرىقى ئۈچ خىل مەسچىت ئىچىدە كىچىك مەسچىت بىلەن چوڭ مەسچىت ئوتتۇرىسىدا بېقىنىش مۇناسىۋىتى بولىدۇ، كىچىك مەسچىت چوڭ مەسچىتكە قارايدۇ، كىچىك مەسچىتنىڭ ئىمام، مەزىنىنى چوڭ مەسچىت بەلگىلەيدۇ. بەزى مەسچىتلەر ئوتتۇرىسىدا بۇنداق مۇناسىۋەت بولمايدۇ، ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىدۇ.

دىنىي خىزمەتچىلەرنىڭ شتاتى جەھەتتە ھېيتگاھ ۋە جامەگە ئوخشاش چوڭ، ئوتتۇراھال مەسچىتلەردە ئومۇمەن مۇنداق ۋەزىپىلەر تەسىس قىلىنىدۇ:

خاتىپ: ھەپتىدە بىر قېتىم ئوقۇلىدىغان جۈمە نامىزىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ.

ئىمام: كۈنلۈك بەش ۋاخ نامازغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ.

مەزىن: ئەزان ئېيتىدۇ.

جارۇبكەش: قارا خىزمەتچى (تازلىق ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ).

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزى مەسچىتلەردە بىردىن بىرنەچچىگىچە مۇتىۋەللى، مەسچىت خوجىدارىمۇ بولىدۇ، لېكىن كىچىك مەسچىتلەردە ئادەتتە ئىمام بىلەن مەزىنلا بولىدۇ.

ئاخۇن ئىسلام دىنى خىزمەتچىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى. مەسچىتنىڭ ئاخۇنلىرى مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىپلا قالماستىن، يەنە مۇسۇلمانلارنىڭ بالىسىغا ئات قويىدۇ، نىكاھ ئوقۇيدۇ، مېيت نامىزىنى چۈشۈرىدۇ، خەتمە قۇرئان قىلىدۇ، تۈرلۈك دىنىي مۇراسىملارغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ، مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى ماجىرالارنى كېلىشتۈرىدۇ. ئۇلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرتىپىنى ساقلاشتا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ ۋە مۇھىم رول ئوينايدۇ، شۇڭا مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ھۆرمەتلىنىدۇ.

سۈننىي مەزھىپى كۈندە بەش ۋاخ ناماز ئوقۇشنى، ھەپتىدە بىر قېتىم جۈمە نامىزى ئوقۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ، ھەنەفىيەنىڭ ئىلمى فىقھىسىدا يېغىلىپ ناماز ئوقۇغاندا، قۇرامىغا يەتكەن ئەر كىشىدىن ئاز دېگەندە ئۈچ كىشى

مۇھەممەدنى ئاللانىڭ ئەلچىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ پەيغەمبىرى دەپ بىلىش، دەپ تەكىتلەيدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ ئاللي ئەركانى بولغان ئىمان ئېيتىش، ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە - زاكات بېرىش، ھەج قىلىش ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىڭ بەش چوڭ ئىبادىتى بولغان. دىنىي تەشكىلات جەھەتتىن ئالغاندا، ھەربىر شەھەر ھەم ناھىيىگە تەڭ مەمۇرىي رايوندا ئومۇمەن ئەلەم ئاخۇن (دىنىي جەھەتتىكى ھۆكۈمدار چوڭ ئاخۇن) باشچىلىقىدا قازى كالان، قازى رەئىس، قازى مۇپتى ۋە باشقا بىر نەچچە قازى (شەرىئەتنى ئىجرا قىلغۇچى)نى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇ رايوننىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان، جۇملىدىن مەھكىمە شەرئىدە سوراق سورايدىغان، دىنىي خىزمەتچىلەرنى تەيىنلەيدىغان ۋە قالدۇرىدىغان، دىنىي قائىدىلەرنىڭ ئىجراسىغا نازارەتچىلىك قىلىدىغان ھەم مەسچىت ئارقىلىق مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىي پائالىيىتىگە تەشكىلاتچىلىق ۋە يېتەكچىلىك قىلىدىغان ئاپپارات تەسىس قىلىنغان. ئاساسىي دىنىي پائالىيەت مەيدانى بولغان " مەسچىت " ئەرەبچە سۆز بولۇپ، " ناماز ئوقۇيدىغان جاي " دېگەنلىكتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ مەسچىتى چوڭ جامائەت مەسچىتى، مەھەللە مەسچىتى، يولۇچىلار مەسچىتى دېگەنگە ئوخشاش كۆپ خىل بولىدۇ. كۆلەم جەھەتتە چوڭ، ئوتتۇراھال، كىچىك دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىلىدۇ.

شەھەردىكى چوڭ مەسچىت " ھېيتگاھ " دېيىلىدۇ. ھېيتگاھ دېگەن سۆز ئەرەبچە سۆز بىلەن پارسچە سۆزنىڭ بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن، مەنىسى " ھېيت بولىدىغان يەر " دېگەنلىك بولىدۇ. ھېيتگاھ مەسچىتى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار ھېيت نامىزى ئوقۇيدىغان چوڭ مەسچىتتۇر.

ئوتتۇرا ھال مەسچىت " جامە " دېيىلىدۇ. " جامە " ئەرەبچە سۆز بولۇپ، " جەم بولماق " دېگەنلىك بولىدۇ. جامە ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى جۈمە نامىزى ئوقۇيدىغان مەسچىتتۇر.

كىچىك مەسچىت ئەرەبچە " مەسجىدىل سەغىر " دېيىلىدۇ. كىچىك مەسچىت مەھەللىدىكى ئاھالىلەر ناماز ئوقۇيدىغان مەسچىتتۇر.

ماتېرىيالىدا كۆرسىتىلىشىچە، شىنجاڭدا مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپچىلىكى ئېتىقاد قىلىدىغان نەقشىبەندىيەنىڭ ئەڭ چوڭ باشلىقى مۇرشىد ياكى پىر بولۇپ، ئومۇمەن ئېيتقاندا، ئۇلار پەيغەمبەر ئەۋلادى (خوجا ياكى سەئىد)، دەپ قارالغان. دىنىي ۋارىسلىق ھوقۇقى (نىسبەت ئىـــمانا) ئادەتتە پەيغەمبەر جەمەتىگە ياكى دىن تارقاتقۇچى ماشايىقلارغا مەنسۇپ بولغان، لېكىن بەزىدە ئۇنىڭ بىر ياكى بىر قانچە شاگىرتىغا بەخشەندە قىلىنغان، بولۇپمۇ ” سىرتتىكى پونكىت “تا شۇنداق بولغان. ئۇنىڭ مۇرىتلار تەشكىلى بولغان، بۇ تەشكىل بۇرۇن ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسىغا بەيئەت قىلغان دەھرىي داھىيلار ۋە ئاھالىلەردىن تەركىب تاپقان، ئۇلار مۇرشىدلارنىڭ ئەۋلادى ياكى دىنىي ئىشلار جەھەتتىكى ۋارىسلارنىڭ ئاتا مىراس رەئىيەسى دەپ قارالغان. ئۇنىڭ مۇرىتلار بىلەن خەلپە ئېخىمۇ زىچ بىرلەشتۇرۇلگەن يەنە بىر مەخسۇس تەشكىلى بولغان، بۇ تەشكىل دىنىي يۇقىرى دەرىجىلىكلەر بىلەن ئۇلارنىڭ جەمەتىنى ئاساس قىلىپ، ئۇردىغا ئوخشاش بىر نەرسىگە ئايلانغان. ئۇلار ئىز باسارلىرى ئۇزۇلۇپ قالغاندا، شۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۆزىگە ۋەكىل ۋە ئىز باسار تاللىغان، ئىخلاسمەن كىشىلەر ھەدىيە قىلغان ۋەخپە يەرلەر ۋە مەسچىتلەر مۇشۇ گۇرۇھقا بېرىلگەن.

بۇنداق مەزھەپ ياكى دىنىي تەشكىلات ۋۇجۇدقا كەلگەندە، مەيلى ئۇ ئادەتتىكى مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل تاپقان ياكى باشقا ئېتىقادتىـــكى قەبىلىلەرنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشى بىلەن شەكىللەنگەن بولسۇن، دەسلەپكى رەسمىيىتى ” ئىنايەت “ (ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىش ياكى ئېتىقاد جەھەتتە بەيئەت قىلىش) ۋە ياكى ” ئىرادەت “ (بەيئەت قىلىش) دەپ ئاتالغان. خەلىپىنىڭ خىزمەتكە تەيىنلىنىش قەغىزى ياكى خىزمەتكە تەيىنلىنىشى ” رۇخسەت “ ياكى ” ئېرشاد “ (يېتەكلەش) دەپ ئاتالغان. دىنىي يېتەكچى دېگەن مەنىدىكى ” مۇرشىد “ سۆزى شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان. بۇ مەزھەپكە قارايدىغان مەسچىت ۋە مۇرىتلار ناھايىتى جىق بولۇشى مۇمكىن، لېكىن ئۇلارنىڭ دىنىي سىستېمىسى تۇرلۇك نەسەبتىن كەلگەن. ئۇلارنىڭ ئەزالىرى ھەرقايسى دۆلەتلەرگە تارقالغانىدى، بۇنداق ئەھۋالدا، پىر ئۇلار ئولتۇرۇشلۇق

قاتنىششى كىرەك دېيىلىدۇ. ئىسلام دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار بۇ بەلگىلىملەرگە رىئايە قىلغان. ئۇيغۇرلار روزى ھېيت (ھىجرىيە 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى) بىلەن قۇربان ھېيت (ھىجرىيە 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى)نى ناھايىتى چوڭ بىلىدۇ. بۇ ئىككى ئايەم ئەسلىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر بەلگىلىگەن، ھەد (مەجبۇرىيەت)غا كىرىدىغان ئىككى چوڭ مۇراسىم ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ مۇسۇلمانلار ئادا قىلىشى شەرت بولغان ئىبادەت، مەجبۇرىيەتلىرى ۋە تۇرمۇشتا مەنئى قىلىنغان ئىشلار ئۇيغۇرلار ئىچىدە تەدرىجىي قېلىپلاشقان، ھېيت ـ ئايەم ۋە كۈندىلىك ئەدەب ـ قائىدە، توي ـ تۆكۈن، ئۆلۈم ئۇزىتىش، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك تۈزۈملىرىمۇ نىسپىي ھالدا تۇراقلىشىپ ۋە مىللىي تۇرمۇش ئادەت قاتارىغا كىرىپ، ئەنئەنگە ئايلانغان، ئۇزاقىچە ساقلىنىپ، ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئەنئەنىۋى ئىجتىمائىي مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى بولۇپ قالغان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئەنتىقىچى سۈننىي مەزھىپى بولغاندىن باشقا، سۇفىزم تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ شىنجاڭ تارىخىدا ئۇزاق ۋاقىت تەسىر كۆرسەتكەنلىكى، بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن بۇرۇن، خوجىلار جەمەتى جەنۇبىي شىنجاڭدا بىر مەزگىلگىچە سىياسىي بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنى قويۇق تەسەۋۋۇپچىلىق تۈسىنى ئالغان. سۇفىزم مەزھەپلىرىدىن نەقشبەندىيە (خۇپىيە)دىن باشقا قادىرىيە، جەھرىيە، چىستىيە، قۇبۇلنىيە، مەۋلاۋىيە، سۇھرەۋەردىيە، ئىسلامىيە ۋە ئىمام رەببانىيە مەزھەپلىرىمۇ تارقالغان. بۇ سۇفىزم مەزھەپلىرىدە شىئە مەزھىپىنىڭ تەسىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاساسەن يەنىلا سۈننىي مەزھىپى سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئىدى. يەكەن شەھىرىدە ساپ شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ بولغان مەزھەپلەرنىڭ مۇرىتلىرى بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى ئاز ئىدى.

سۇفىزم تەسەۋۋۇپچىلىرىنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل تەشكىلىي سىستېمىسى ۋە دىنىي دەرىجە تۈزۈمى بار ئىدى. «تەزكىرەئى خوجىگان»نىڭ يازما

كىچىكلىكىگە قاراپ بىردىن بىر نەچچىگىچە باشقۇرغۇچى خادىم بولۇپ، ئۇلار مازارنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان، مۇراسىمنى باشقۇرغان، مازارنىڭ تارىخىنى، ئۇنى تاۋاپ قىلىشنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرگەن. قەشقەر، ئاتۇشتىكى سۇتۇق بۇغراخان مازىرى، ئارسلانخان مازىرى، يۈسۈپ خاس هاجىپ مازىرى، مەھمۇد قەشقەرى مازىرى، ئاپپاق خوجا مازىرى، ئىلىدىكى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى، كۇچادىكى مەۋلانە ئەرشىدىن مازىرى، تۇرپاندىكى تۇيۇق خوجام مازىرى، خوتەندىكى ئىمام جەئفەر سادىق مازىرى، يەكەندىكى چىلتەنلىكىم ۋە ئالتۇنلۇقۇم مازىرى قاتارلىقلار چوڭ مازارلار ئىدى.

چىيەنلۇڭ دەۋرىدىكى ئەمەلىي تەكشۈرۈش خاتىرىسى ئىسپاتلىدىكى، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى بىرلىككە كەلتۈرۈلۈشتىن ئىلگىرى، خوجىلار هاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ، سۇفىزم تەسەۋۋۇپچىلىقى هۆكۈمران ئورۇندا تۇرغاچقا، تەرىقەتكە ئەھمىيەت بېرىپ، شەرىئەتكە سەل قارايدىغان، ھەتتا شەرىئەتنى تاشلىۋېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلگەن، دىنىي ئەدەب ـ قائىدىلەر خوجىلارغا چوقۇنۇش، مازار تاۋاپ قىلىش، تەسەۋۋۇپچىلىق ئىستىقامەتچىلىكىنىڭ قاتتىق كاشىلىسىغا ئۇچرىغان. چىڭ سۇلالىسى يېڭىدىن بىرلىككە كەلتۈرگەن چاغلاردا، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر رايونىدىكى ئىسلام دىنىدا ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ پىرى ئىشان كالان تۆزگەن دۇئا تەكبىر مۇراسىملىرى تېخى ساقلانغان، ئاپپاق خوجا مازىرىنى ھەپتىدە بىر قېتىم تاۋاپ قىلىدىغان ئادەت ئەۋج ئالغان. بۇلار سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەنئەنىۋى دىنىي قائىدىسىگە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، تەسەۋۋۇپچى خوجىلارغا چوقۇنىدىغان كەيپىيات بىر ئاز پەسكويغا چۈشكەن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەنئەنىۋى قائىدىلىرى ئەسلىگە كەلگەن.

ئەمەلىيەتتە، مازار تاۋاپ قىلىش ئەۋلىيالارغا چوقۇنۇش خاراكتېرىنى ئىپادىلەيدۇ، ئۇ شىئە مەزھىپى تەسىرىنىڭ ئىپادىلىرىدىن بىرى. بۇنىڭدىن باشقا، شىنجاڭدا ئىسلام دىنىدىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ئامىللىرى ئاشۇرا مۇراسىمىدىمۇ ئوچۇق ئىپادىلەنگەن. «ئاشۇرا» ئەرەبچە سۆز بولۇپ،

يەرلەرگە خەلىپە ئەۋەتىپ ياكى ئۆزى بېرىپ ئۇلارنىڭ ئېتىقادىنى چىڭىتقان ۋە سەدىقە يىغىپ تۇرغان.①

بىراق، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى مۇسۇلمانلار رايونىغا ئوخشاش، شىنجاڭدا سوفىزم تەشكىلاتىنىڭ باشلىقى ئىشان دەپ ئاتالغان، مۇرىت ياكى شاگىرتلار ئۇيغۇر تىلىدا ئادەتتە مۇرىت دەپ ئاتالغان. سوفىزمچىلارنىڭ مەخسۇس پائالىيەت مەيدانى ئەرەبچە " لىبات " ياكى " زاۋىيە " دەپ ئاتالغان، شىنجاڭدا ئادەتتە پارسچە " خانىقا " دېگەن سۆز قوللىنىلغان. خانىقا سوفىزم مۇرىتلىرى يىغىلىدىغان، ئىبادەت، ئىستىقامەت قىلىدىغان سورۇن بولۇپ، ئۇنىڭ تۈزۈلمىسى مەسچىتلەرنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. خانىقادا مۇنداق دىنىي خىزمەتچىلەر تەسىس قىلىنغان:

ئىشان: خانىقا ياكى مەزھەپنىڭ باشلىقى.

خەلىپە: ئىشاننىڭ ۋەكىلى.

ھاپىز: ئەر ھۆكمەتچى.

بۈۋى: ئايال ھۆكمەتچى.

سوفى: ئادەتتىكى خىزمەتلەرنى قىلىدىغان قارا خىزمەتچى.

بۇنىڭدىن باشقا، سوفىزم ئىستىقامەتچىلىرى قىرائەت قىلىدىغان ۋە مۇرىتلار تاۋاپ قىلىدىغان مازارلارمۇ سوفىزم پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان مۇھىم سورۇن بولۇپ قالغان. چوڭ مازارلارنىڭ يوغان گۇمبەزلىرى بولۇپلا قالماستىن، ھەممىلا يەردە مەسچىت، مەدرىس، خانىقاغا ئوخشاش قوشۇمچە ئىمارەتلىرىمۇ بار ئىدى. ئوتتۇراھال مازارلارنىڭ كۆپىدە مەسچىت، مەدرىس ياكى دۇئاخانىلار بار ئىدى. كىچىك مازارلار ھەممىلا يەردە ئۇچرايتتى. شۇڭا، مازار باشقۇرىدىغانلار دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ئالاھىدە بىر قىسمى بولۇپ قالغان. شىنجاڭدا مازار باشقۇرىدىغانلار شەيخ دەپ ئاتالغان، لېكىن مەشھۇر چوڭ مازارلارنىڭ شەيخلا دىنىي يۇقىرى قاتلام ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىدىن ئورۇن ئالغان. جايلاردىكى مازارلادا كۆلىمى، دەرىجىسىنىڭ چوڭ-

---

① «مىللەتلەر تارىخىدىن تەرجىمىلەر»، 8 - سان.

كەسلەنچۈكنىڭ قۇيرۇقىدىن، ياۋا توڭگۇزنىڭ بېشىدىن چىقىدىغانلىرى بەك ياخشى بولىدۇ. مۇسۇلمانلار يامغۇر ياغدۇرماقچى بولسا، يادا تاشنى سۆگەتنىڭ تېلى بىلەن باغلاپ، پاكىز سۇغا چىلاپ قويىدۇ، شۇنداق قىلسا، يامغۇر ياغىدۇ. شامال چىقارماقچى بولسا، ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا ئېسىپ قويىدۇ. ھاۋانى تۇتۇلدۇرماقچى بولسا، بېلىگە تۇگۈۋالىدۇ. ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە خاس يادىسى بار، ئۇ ئىجابەت بولماي قالمايدۇ. مۇسۇلمانلار، تۇرغۇتلار، ئۇيراتلار ياز كۈنلىرى ئۇزۇن يول يۈرگەندە، كۆپىنچە يادا ئوقۇپ سەگىدەيدۇ."

بۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭ موڭغۇللىرى ئادەتتە ئىشلىتىدىغان يادىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلارنىڭ يادا ئوقۇش ئۇسۇلى، ئەمەلىيەتتە، شامان دىنىدىكى ئىسلام دىنى تۇسىنى ئالغان پېرىخونلۇقنىڭ قالدۇقى.

يادا ئوقۇش شامان دىنىدىن باشلانغان، لېكىن تۈركلەر بىلەن موڭغۇللار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئىسلام دىنى ئاساسىدا ئىزاھلىغان. رىۋايەتكە قارىغاندا، نۇھ (ئىنسانلارنىڭ ئەجدادى)نىڭ ئوغلى يافەس تۇرغان يەردە سۇ قىس بولغانلىقى ئۈچۈن، نۇھقا خىزىردىن سۇ تىلەپ بېرىشنى ئىلتىجا قىلغان، شۇنىڭ بىلەن خىزىر بۇ سىرلىق تاشنى ئاتا قىلغان. XVI ئەسىردە ئۆتكەن ئەزەربەيجانلىق تۈرك سەيفى شىنجاڭلىق ئۇيغۇر مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ قۇملۇقتا يول يۈرگەندە ھاۋانى سەگىتىش ئۈچۈن يادا ئوقۇغانلىقىنى يازغان، ئۇلارنىڭ يادا ئوقۇغاندا «قۇرئان»نىڭ " شەمس " (كۈن) سۈرىسىنى ئوقۇغانلىقى يادا ئوقۇشنىڭ ئىسلاملاشقانلىقىنىڭ دەلىلى①. ئىپتىدائىي شامان دىنىنىڭ قالدۇقلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ چۆچەك - رىۋايەتلىرى، خۇراپىي قاراشلىرى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ نۇرغۇن تەرەپلىرىمۇ ئىپادىلەنگەن. ئۇ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ دۇغ بولۇپ قالغان تەركىبىي قىسمى.

① بۇ تېمىنىڭ «يادا ئوقۇش — شامان دىنى ۋە ئىسلام دىنى» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ. خەنزۇچە تەرجىمىسى، «دۇنيا دىنلىرى تەتقىقات ماتېرىياللىرى»، 1986 - يىل 3 - سانىغا بېسىلغان.

" ئون "، يەنى ھىجرىيە ھېسابىدا 1 - ئاينىڭ 10 - كۈنى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، شۇ كۈنى ئادەم، نوھ، ئىبراھىم، مۇسا قاتارلىق " پەيغەمبەر "لەر نىجات تاپقان. 622 - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر مەككىدىن مەدىنىگە كۆچۈپ بارغاندىن كېيىن، رامىزان ئېيى روزا تۇتۇش قىلىنىپ بەلگىلەنگەن. 623- يىلدىن كېيىن، رامىزان ئېيى روزا ئېيى قىلىپ بەلگىلەنگەن شۇ كۈنى ئىختىيارى روزا تۇتىدىغان كۈن قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئاللا ئادەم، جەننەت ۋە دوزاخنى شۇ كۈنى ياراتقان، دېگەن رىۋايەت بار، شۇڭا مۇسۇلمانلار شۇ كۈننى ئۇلۇغ كۈن دەپ بىلىدۇ. 680 - يىلى ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەيىن شۇ كۈنى ئۇمەيىيا سۇلالىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن، شۇڭا ئۇ كۈن شىئەلەرنىڭ ھۈسەيىننى خاتىرىلەيدىغان ماتەم كۈنى بولۇپ قالغان، كېيىن تەرەققىي قىلىپ " ئاشۇرا " ئايىمىگە ئايلانغان. ئاشۇرانى سۈننىي مەزھىپى مۇھىم قۇتلۇق ئايەم دەپ بىلسىمۇ، لېكىن شىنجاڭدا ئاشۇرا تېپىك شىئە مەزھىپىنىڭ ئاملى بولۇپ ئىپادىلەنگەن.

چىەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) چۈن يۈەن يازغان «غەربىي يۇرتتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم» دا ئاشۇرا كونكرېت تەسۋىرلەنگەن: " يەنە نەچچە كۈندە مۇسۇلمانلار ئۆزى چوقۇنغان كىشىنىڭ قەبرىسىگە بېرىپ خەتمە قۇرئان قىلىدىكەن، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى بويىنىنىڭ كېكىرتەككە يېقىن يېرىدىكى تېرىسىنى تارتىپ تۇرۇپ تېشىدىكەن، ئاندىن مەزەڭگە ئۆتكۈزىدىكەن، پۈتۈن ئەزايى قانغا بويىلىپ كېتىدىكەن، بۇ، ئۆز ۋۇجۇدىنى ئەرۋاھلارغا ئاتىغىنى ئىكەن، ئۇنى ئۇسسۇل دەپ ئاتايدىكەن. "

ئاشۇرا مازار تاۋاپ قىلغۇچىلارنىڭ مۇھىم تاۋاپ مەزگىلى. بۇرۇن ئۇلارنىڭ ھەرىكىتى دىنىي جەھەتىكى ئەسەبىيلىكنى ئىپادىلەيتتى. چۈن يۈەن شىنجاڭدا كەڭ تارقالغان يادا ئوقۇش ھېكمىتىنى مۇنداق خاتىرىلىگەن: "يادا تاش بەك قاتتىق بولىدۇ، رەڭگى سېرىق، قىزغۇچ، ئاق، يېشىل، قارا بولىدۇ، چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ، ئۇ كالىنىڭ قورسىقىدا بولىدۇ،

1. «قازى بەيزاۋى تەپسرى» . "تەپسىر" ئەرەبچە "ئىزاھ" دىگەن سۆز ئىدى، كىيىن «قۇرئان» نىڭ ئىزاھىنىلا كۆرسىتىدىغان بولغان. ئىزاھنىڭ مەنبەسى مۇنداق: (1) مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ھەمسۆھبەت بولغان ساھابىلەرنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز ، ھىكمەتلىرى توغرىسىدا ئېيتقانلىرى (ئاڭلىغان گەپلەرگە بەرگەن ئىزاھلىرى) ؛ (2) «قۇرئان» ئىزاھچىلىرىنىڭ چۈشەنچىلىرى (پىكىر ئىزاھى) ؛ (3) ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغان خرىستىئان، يەھۇدىي دىنى مۇخلىسلىرىنىڭ ئۆزلىرى بۇرۇن ئېتىقاد قىلغان دىنلاردىكى ئەپسانە، رىۋايەتلەرگە ئاساسلىنىپ بەرگەن ئىزاھلىرى (خرىستىئان، يەھۇدىي دىنىچە ئىزاھلار) . «قازى بەيزاۋى تەپسرى» يەنى «بەيزاۋىنىڭ قۇرئان تەپسرى» نى ئابدۇللا ئۆمەر بىننى بەيزاۋى (؟ ـــ 1282 ـ ياكى 1291 ـ يىللار) شافىي مەزھىپىنىڭ تەشەببۇسىغا ئاساسلىنىپ يازغان. بۇ كىتابتا تىل قائىدىسى ۋە قۇرۇلما جەھەتتە كۆپرەك كۈچ سەرپ قىلىنغان. كىتاب ئىخچام، مەزمۇنى ئېنىق، جەمئىي ئىككى توم بولۇپ، سۈننىيلەر ئۇنى مۇقەددەس كىتاب «قۇرئان» نىڭ تەپسرى، دەپ قارىغان. بەيزاۋى شىراز (ھازىرقى ئىران تەۋەسىدە) غا قازى بولغان، شۇڭا ئىچكىرىدىكى ئىسلام ئەھلى بۇ كىتابنى «قازى» دەپمۇ ئاتايدۇ. بۇ كىتاب مەدرىس مائارىپىدا ئوقۇشقا تېگىشلىك مۇھىم كىتابلارنىڭ بىرى ھېسابلانغان.

2. «ئىلمى فىقھىي» . بۇ ئوقۇتۇش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ئەسەر.

3. «سەرف» (ئەرەب تىلىنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنى) . بۇ دىنىي ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇلىدىغان 13 كىتاب ئىچىدىكى «تۇتاش بەش كىتاب» نىڭ بىرى، قەدىمكى ئەرەب يېزىقىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىش قانۇنى ھەققىدىكى دەرسلىك.

4. «خوجا ھاپىز» (ئۆنلۈك ئوقۇغۇچى) . بۇ شىنجاڭدىكى سۇفىزمنىڭ كلاسسىك ئەسەرلىرىدىن بىرى.

5. مەسنەۋى مەۋلانە رۇمىنىڭ «مەسنەۋى شېرىپ» دىگەن كىتابى، بۇ سۇفىزمچىلارنىڭ مەشھۇر كلاسسىك كىتابى، سۇفىزمچى مەۋلىۋىيە مەزھىپىنىڭ

2 ـ بۆلۈم دىنىي كىتابلار ۋە تارىخىي تەزكىرىلەر

بىرخىل دۇنياۋى دىن بولغان ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى جەريانىدا، ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن دىنىي ئالىملار «قۇرئان»نى ئاساسىي قوللانما قىلىپ، ئۇزۇن مۇددەت ھارماي ـ تالماي تەتقىق قىلىپ ۋە ئىزدىنىپ، كۆپلىگەن ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغان، شۇنىڭ بىلەن «ئىلىم ئەل تەفسىر»، «ئىلمۇئەل ھەدىس»، «ئىلىم ئەل كالام»، «ئىلىم ئەلفىقھى»نى ئاساس قىلغان دىنىي ئىلىم سىستېمىسى ۋۇجۇدقا كەلگەن. سۇفىزمنىڭ روناق تېپىشى ئىسلام دىنىنىڭ ئىلىم خەزىنىسىنى پەلسەپە، شېئىرىيەت، ئەدەبىيات قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ بېيىتقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە قۇرئاننى ئىشلىتىش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن ئەرەب تىلى تىلشۇناسلىق سىستېمىسى (ھەرپ، فونېتىكا، مورفولوگىيە، سىنتاكسىس قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) تەرەققىي قىلغان ۋە مۇكەممەللەشكەن. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ رايونلىرىدا پارس تىلىمۇ دائىم ئىشلىتىلىدىغان تىل قاتارىدا كەڭ قوللىنىلغان. شىنجاڭ ئىسلام دىنى تەتقىقاتىدا تارىختا ئىشلىتىلگەن دىنىي كىتابلارنى بىلىش ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىش، تەرەققىي قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشنىڭ مۇھىم بىر مەزمۇنى، شۇنىڭدەك ئىسلام دىنى مەدرىس مائارىپى، دىنىي ئىلىم، مەدەنىيەت ۋە ئىسلام شەرىئىتى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر مۇھاكىمە قىلىشنىڭ بىر يولى. كىتابىمىزنىڭ ھەجمى چەكلىك بولغانلىقتىن، كۆپلىگەن كىتاب، ئەسەرلەرنى بۇ يەردە بىر ـ بىرلەپ كۆرسەتكىلى بولمايدۇ، پەقەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇرلار رايونىدا دائىم ئىشلىتىلگەن ئاساسىي كىتابلارنى تونۇشتۇرىمىز. مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللارغا ئاساسەن، بۇ كىتابلارنىڭ ئاپتورى، مەزمۇنى، نەشر قىلىنىش ئەھۋالى ۋە ئۇلارنىڭ ئىچكى رايونلارنىڭ ئىسلام دىنىدا ئىشلىتىلگەن كىتابلار بىلەن بولغان سېلىشتۇرمىسى ئۈستىدە ئىزاھات بېرىمىز. ئۇ چاغدا ئىسلام دىنى ئالىملىرىنىڭ ئوقۇشىغا تېگىشلىك بولغان كلاسسىك ئەسەرلەر ۋە ئىشلىتىلگەن كىتابلار تۆۋەندىكىچە:

خوجىلار ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن بۇيانقى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ ئەڭ مۇھىم كلاسسىك ئەسىرى بولۇپ قالغان.

6. «رىشاھات». ئاپتورى ھۇسەيىن، پارس تىلىدا يېزىلغان، ئىسلام دىنى " ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا "لىرىنىڭ تەزكىرىسى، سۇفىزمچىلارنىڭ قوللانمىلىرىدىن بىرى.

7. مۇھەممەد مەسۇمنىڭ «مەكتۇباتى شېرىپ» دېگەن كىتابى (24 ـ گە قاراڭ).

8. «مىشكات شېرىپ» (ھەدىسلەر). "ھەدىس" ئەرەبچە سۆز. ھەدىس پەيغەمبەرنىڭ مۇبارەك ھەرىكەتلىرى (sunnah) گە قوشۇپ، " مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى " يەنى «ھەدىسلەر» قىلىپ تۈزۈلگەن. تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، سۈننىيلەر ئىشلىگەن ھەرخىل نۇسخىدىكى توپلاملار 1460 خىلدىن ئاز ئەمەس، ئۇلار بۇ كىتابنى قۇرئاندىن سەللا تۆۋەن تۇرىدۇ، دەپ قارىغان ھەم قانۇن چىقىرىشنىڭ بىر ئاساسى قىلغان. بۇخارى، مۇسلىم، تىرمىزى، ئەبۇداۋۇد، نەسائى ۋە ئىبنى ماجە قاتارلىق كىشىلەر تۈزگەن «ئالتە ھەدىس توپلىمى» بار. مىشكات شېرىپنىڭ «ھەدىسلەر»ى «مىشكاتۇلمەسابىھ» نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى، «مەسابىھۇسسۈننە» ئۇنىڭ سىلىشتۇرۇپ بېكىتىلگەن نۇسخىسى. «مەسابىھۇسسۈننە» بەيزاۋى (1177ـ ياكى 1122 ـ يىللار) توپلىغان مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتلىرى بولۇپ، ئەھلى سۈننىيلەر ئىچىدە كېيىنكى چاغلاردا خېلى دەۋر سۈرگەن توپلاملاردىن بىرى. ئۇنىڭدا بۇرۇنقى توپلاملاردىكى رىۋايەتلەر قىسقارتىلغان، مەزمۇنىنىڭ موللۇقى، ئىزدەپ تېپىشقا ئاسانلىقى بىلەن داڭ چىقارغان.

9. «ھىدايە» (قانۇنشۇناسلىق كىتابى). بۇ ئەرەبچە «Al — Hi — dayah — al — faru» نىڭ قىسقارتىپ ئاتىلىشى، ئىسلام دىنىدىكى سۈننىي مەزھىپى دائىم ئىشلىتىدىغان ئىلمى فىقھى كىتابلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، " كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ قىبلىنامىسى " دەپ قارالغان، شۇڭا ھىدايە دېگەن سۆز نۇرغۇن ئەسەرلەردە ئىشلىتىلگەن. بۇ كىتابنى مەدىنىلىك

ئاساسچىسى جالالىدىن رۇمى (1207 ــ 1273 - يىللار) نىڭ ۋەكىللىك خاراكتېردىكى ئەسىرى. جالالىدىن رۇمى ” مەۋلانە “ (ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ھۆرمەت نامى) دېگەن نام بىلەن تونۇلغان. ئۇ بەلخ (ھازىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ دادىسى ئىسلام دىنى مەرىپەتچىسى ئىدى. رۇمى كىچىك ۋاقتىدا دادىسى بىلەن رۇم (كىچىك ئاسىيا)غا كۆچۈپ بېرىپ، سالجۇقىيلارغا چوقۇنغان. مىلادى 1230 - يىلى دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئاتا كەسپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىلمىي فىقھى جەھەتتىكى بىلىمى يىلەن ئاتاقلىق ئالىمغا ئايلانغان. لېكىن، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تەسەۋۋۇپچى ئۇستاز شەمسىدىن تەبرىقنىڭ تەسىرى بىلەن ئوقۇتقۇچىلىقنى تاشلاپ، سوفىزىم تەلىماتى تەتقىقاتىغا بېرىلىپ، پىنھان ئىستىقامەت بىلەن ئۆتكەن ھەم تەبرىقى دېگەن نام بىلەن شېئىر ئېلان قىلغان. ئۇنىڭ «مەسنەۋى» (تولۇق نامى «مەسنەۋى مەنەۋى») دېگەن ئەسىرى پەلسەپىۋى ھېكمەتلىك سۆزلەر بىلەن يېزىلغان ئىككىلىك شېئىرلار بولۇپ، جەمئىي ئالتە توم، 27 مىڭ مىسرا، مەزمۇن جەھەتتە ئاللاغا بولغان ئاشىقلىقنىڭ چوڭقۇر ماھىيىتىنى ئىپادىلەش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭدا ھېكمەتلىك سۆز، سۆھبەت بار، شۇنداقلا تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ ئېتىقادى، سىرى ۋە پۈتۈن تەلىماتى رەسىم ئارقىلىق بايان قىلىنغان. رۇمى پەلسەپىۋى ئىدىيە جەھەتتە يېڭى پلاتونىزمنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئادەمنىڭ ئەڭ يۈكسەك غايىسى فانا بىلەن روھنى پۈتۈنلەي بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرۇش، دەپ قارىغان. «مەسنەۋى» گە مۇشۇنداق پانتېئىزملىق قاراش سىڭدۈرۈلگەن. مەزكۇر ئەسەر پارس ئەدەبىياتىدىكى داڭلىق ئەسەرگە، رۇمى دۇنياغا تونۇلغان داڭدار شائىرغا ئايلانغان. بۇ ئەسەرگە گېگېل، گېتىلارمۇ باھا بېرىپ ئۆتكەن. «مەسنەۋى» ئەسلىدە پارس تىلىدا يېزىلغان، كېيىن ئەرەب، تۈرك، ئوردۇ تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان ۋە بەزى ئالىملار تەرىپىدىن ئۈزۈندە قىلىپ تەرجىمە قىلىنغان، تاللاپ نەشر قىلىنغان. سوفىزمچىلار بۇ كىتابنى ” پارسچە قۇرئان “، ” سوفىزمنىڭ قامۇسى “ دەپ قەدىرلىگەن. «مەسنەۋى» ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان، شىنجاڭدىمۇ

16. «مەنتىق» . بۇ ئىسلامىيەتنىڭ لوگىكا ئەسرى.

17. «ئاقايىدۇننەسەفىيە» (دىن قائىدىلىرى توغرىسىدىكى كىتاب) . ئۇنى سەئىدۇددىن تەفتەزانى (خوراسانلىق، 1312_1389_يىللار) يازغان. ئۇ ئۆمەر نەسەفى (؟_1142 ـ يىللار) نىڭ «كەششاف» دېگەن ئەسەر (22 ـ گە قاراڭ) گە تەقلىد قىلىپ يازغان «ئاقائىد» (ھەنەفىيەگە مەنسۇپ تەپسىر كىتاب) ناملىق كىتابىنىڭ ئىزاھى. بۇ كىتابتا ئىسلام دىنىنىڭ ئەسلى دىنىي قائىدىسى، ئېتىقادى يۇنان پەلسەپىسى بىلەن سېلىشتۇرۇلغان ھەم ئۇنىڭغا قارىمۇ قارشى بولغان مۇئتەزىلىلەرنىڭ كۆز قارىشىغا نۇقتىلىق رەددىيە بېرىلگەن. ئۇ ئىلىم ئەل نەۋھىد (كالامشۇناسلىق) توغرىسىدىكى داڭلىق ئەسەر. بۇ ئەسەر ئىسلام ئەللىرىدە نەچچە يۈز يىل دەۋر سۈرگەن، مەدرىسلەرنىڭ دەرسلىكلىرىدىن بىرى قىلىنغان. ئېلىمىزنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا ئۇنىڭ «ئوقۇتۇش ئۆرنىكىگە ئىزاھ» (ماجى)، «ئوقۇتۇش ئۆرنىكىنىڭ يەشمىسى» (مافۇچۇ)، «تىلسىم كىتابىنىڭ قىسقىچە شەرھى» (ماجىبىن، ئىزاھ بېرىلگەن ئۈزۈندە نۇسخىسى قوشۇپ بېسىلغان) دېگەنگە ئوخشاش تەرجىمە نۇسخىلىرى بولغان.

18. «شەمسىيە ئاتا بۇلمەنتىقنىڭ تەپسىرى» .

19. «ئۇسۇلى فىقھى» (شۇ كىتاب، 12 ـ گە قاراڭ) .

20. «شاتىم» .

21. «تەپسىر كەبىر» . بۇ كىتاب «قۇرئان» نىڭ سۈننىي مەزھىپىگە مەنسۇپ داڭلىق تەپسىرلىرىدىن بىرى. ئۇ «مافاتىھۇلغەيب» دەپمۇ ئاتالغان. ئۇ فەخرىددىن ھۈسەيىن رازى (1149_1209 ـ يىللار) نىڭ ئىزاھى. بۇ ئەسەردە «كەششاف» (22 ـ گە قاراڭ) تىكى مۇئتەزىلچىلىك قاراشلىرىغا رەددىيە بېرىلىپلا قالماستىن، ئىزاھلىغۇچىنىڭ ئەرشىئەلاچىلىق قارىشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. رازىنىڭ ئىزاھىنىڭ چالا قالغان قىسمىنى شاگىرتى، دەمەشقنىڭ باش قازىسى شەمسىدىن كامال (؟_1375 ـ يىللار) پۈتتۈرگەن.

بۇنىڭدىن باشقا، پارسچە كىتابلارمۇ بار.

22. «كەششاف» (قۇرئاننىڭ ئىزاھى) . مۇئەللىپىنىڭ ئەرەبچە «كەششاف

بۇرھانىدىن ئەلى (1135_1196_يىللار) يازغان. ئۇ ھەم ئەبۇ ھەنىپە (699_767 - يىللار) ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى يۇسۇپ (؟_798- يىللار)، ئىمام مۇھەممەد (تەخمىنەن VIII ئەسىر) لەرنىڭ فىقھى جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرىنىڭ توپلىمى ھەم ئاپتورنىڭ «بەدىيە تۇل مۇبتىلا» دېگەن كىتابىنىڭ ئىزاھى.

10. «مۇختەسەر ۋىقايە». «ۋىقايە» نىڭ ئاددىي نۇسخىسى.

11. «شەرھ ۋىقايە». بۇ كىتاب XIV ئەسىردە ئەبەيدۇللا بىننى مەسئۇد تەرىپىدىن يېزىلغان بولۇپ، بۇرھان شەرىئەت مەھمۇدنىڭ «ۋىقايە» دېگەن كىتابىنىڭ ئىزاھى. ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمىدا، دىنىنىڭ پەرزلىرى، يەنى ئىمان ئېيتىش، ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە - زاكات بېرىش، ھەج قىلىش قاتارلىقلار تونۇشتۇرۇلغان (نامازنىڭ كونكرېت تەلەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان). ئىككىنچى قىسمىدا، ھەق تەلەپ قانۇنى تونۇشتۇرۇلغان، مەسىلەن، خوتۇننى تالاق قىلىش، قۇللارنى ئازاد قىلىش، نىكاھ، ئېلىم - سېتىم، يەر - زېمىن ۋە باشقىلار. ئۈچىنچى قىسمىدا، جىنايى ئىشلار قانۇنى، مەسىلەن، ھاراق ئىچكەن، زىنا قىلغان، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاتىللىق قىلغانلارنى كونكرېت بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر تونۇشتۇرۇلغان. بۇ كىتاب ھەنەفىيەگە مەنسۇپ كىتاب بولۇپ، جۇڭگو، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالغان.

12. «ئۇسۇلى فىقھى». ئىسلام دىنى قانۇن مېتودولوگىيىسىگە دائىر ئەسەر.

13. «تەجۋىد».

14. «شەرھ موللا».

15. «قەۋائىد». ئۇ مۇنداق قىسىملارغا بۆلۈنگەن: (1) «سەرف»، (2) «موزى»، (3) «زەنجانى»، (4) «ئەۋامىل»، (5) «تەسرىفات»، (6) «ھەركات ئىراپ». شىنجاڭ رايونىدا ئىشلىتىلگەن ئەرەبچە باشقا كلاسسىك ئەسەرلەر:

ئاجىزلاشتۇرۇش يولىدىكى ئۇرۇنۇشلىرى قاتتىق ئەيىبلەنگەن، شۇنىڭدەك ئۆلىمالار (فىقھشۇناسلار، ئىلاھىيەتشۇناسلار) ۋە يۇقىرى قاتلام جەمئىيىتىنىڭ ئەخلاق جەھەتتىكى چۈشكۈنلۈكى سۆكۈلگەن، سوفىزمچىلارنىڭ بىدئەت سۆزلىرىگە رەددىيە بېرىلگەن. بۇ ئەسەر سوفىزم پەلسەپىسىنى، بولۇپمۇ نەقشىبەندىيىنىڭ ئەنتىقچىلىق قارىشىنى چۈشىنىشتە مۇھىم رول ئوينىغان، XVII ئەسىردىن بۇيان ئەڭ نوپۇزلۇق بولغان سوفىزمچى ئەسەردۇر. بۇ ئەسەر كېيىن تاتار ئالىمى مۇرات رەمزى تەرىپىدىن پارسچىدىن ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىنغان، مىسىردا ئۈچ قىسىم، توققۇز جىلد (536 پارچە خەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قىلىپ نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ تۈركچە تەرجىمە نۇسخىسىمۇ بار. «مەكتۇبات» نىڭ باشتىكى ئىككى جىلدى شىنجاڭغا ئەڭ بۇرۇن تارقىلىپ، سوفىزمچىلار تەرىپىدىن شىنجاڭدا تارقىتىلغان ئەڭ مۇھىم دىنىي ئەسەر بولۇپ قالغان.

25. جامىنىڭ «نەفەھاتى ـ ئۇنس 30 جۇزئى». بۇ ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئابدۇراخمان جامى (1414ـ1492 ـ يىللار) نىشاپورنىڭ يېنىدىكى جام يېزىسىدا تۇغۇلغان، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى، بولۇپمۇ پارس ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ يىرىك نامايەندە سۈپىتىدە پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان، خۇراسان ئالىملىرىنىڭ دەپتەر بېشىدىكى شەيخۇلئىسلام نامى بىلەن تونۇلۇپ شۆھرەت قازانغان. شائىر، ئالىم مەۋلانە ئابدۇراخمان جامى پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ، يۈكسەك ئىززەت ـ ھۆرمەتكە ئىگە بولغان. ئۇ ئەدەبىيات، گراماتىكا، لوگىكا، يۇنان ۋە شەرق پەلسەپىسى، ماتېماتىكا ۋە ئاسترونومىيە جەھەتلەردە كامالەتكە يەتكەن. ئەلىشىر نەۋائى (1441ـ1501 ـ يىللار) ئۇنىڭ يېقىن دوستى ئىدى. ئۇ ئىككىيلەن ئوتتۇرا ئاسىيا بويىچە ئوتتۇرا ئەسىر ئىلىم دۇنياسىنىڭ پېشۋالىرى ئىدى. تارىخىي مەنبەلەردە يېزىلىشىچە، جامى ئۆمرىدە «شاۋاھىدۇننەبۇۋە»، «نەفەھاتەلئۇنوس»، «ھەفتە ئەۋرەڭ» (نەزمە ئەسەر، يەتتە توم)، «قافىيە»، «ئەربەئىن ھەدىس»، «لاۋايىھە شەرھى دىۋان»، «مۇئامما» رىسالەلىرى، «رىسالە مۇسقىيۇن»،

ئەن ھەقائىقۇتتەنزىل» دېگەن كىتابىمۇ بار. ئۇنى خارەزملىك ئەبۇلقاسىم زىمەخشەرى (1075ـ1144 ـ يىللار) 1134 ـ يىلى يېزىپ پۈتتۈرۈپ، «قۇرئان»نى ئىزاھلاش ئۇستازى دېگەن ئاتاقنى ئالغان. «قازى بەيزاۋى تەپسىرى» (1 ـ گە قاراڭ)، «ئاقائىدۇننەسەفىيە» (17 ـ گە قاراڭ) مۇشۇ تەپسىرگە تەقلىد قىلىپ يېزىلغان. «قۇرئان»نىڭ پارسچە تەپسىرىنى 1492 ـ يىلى ھىندىستانىنىڭ دېھلى شەھىرىدىكى ھۈسەيىن دېگەن كىشى يازغان، تىلى ئىخچام، تەبىئىي پەنگە مايىلراق قىلىپ يېزىلغان بۇ كىتاب فىقھى جەھەتتە باشلانغۇچ ئوقۇشلۇق بولغان. ئىچكىرىدىكى ئاخۇنلار ئۇنى " ھۈسەينى " دەپ تەرجىمە قىلغان، خۇيزۇ ئالىي مەكتەپلىرىدە ئوقۇلىدىغان 13 كىتابنىڭ بىرى بولغان.

23. «مەسنەۋى شېرىپ» (5 ـ گە ئوخشاش).

24. «شەيخ رەببانىنىڭ مەكتۇباتى». شەيخ رەببانى ھىندىستانلىق مەشھۇر ئىلاھىيەتشۇناس ۋە دىنىي داھىي، «مەكتۇبات» ئىمام رەببانىنىڭ سۇفىزملىق كىتابى. بۇ كىتاب ئۇنىڭ جەمئىيەت ئەربابلىرى ئىچىدە ئۆز تەلىماتىنى تارقاتقانلىقىغا دائىر مەلۇماتلارنى، ئۇنىڭ مەرتىۋىلىك ئاقسۆڭەكلەر، دىنىي ساھەدىكى مۇتەپپەككۇرلار، شەيخلەر، شاگىرتلىرىغا يازغان نۇرغۇن خەت ـ چەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. مەزمۇن جەھەتتە سۇفىزمنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈش، سۇفىزمنىڭ ئىسلام شەرىئىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، سۇفىزمنىڭ ئەدەب ـ ئەخلاقى، سۇفىزمچىلارنىڭ ئايرىم مەسىلىلەر توغرىسىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرى، سۇفىزمغا دائىر بىر قىسىم سۆز ـ ئىبارىلەرنىڭ تەبىرى، نەقشبەندىيەنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى، سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئىسلام ئېتىقادى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى، بىرقىسىم دىنىي قائىدە ـ يوسۇنلار توغرىسىدىكى ئىزاھلار، تارىخىي كىشىلەرنىڭ سۇفىزم مەسىلىسى توغرىسىدىكى بايانلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.. بۇ ئەسەردە يەنە ھىندىستان ھۆكۈمرانى ئاباق (1599ـ1605 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ مۇرەسسەچىل دىن توغرىسىدىكى سەپسەتىلىرى ۋە ئىسلام ئەنئەنىسىنى